

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΝΕΟΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»**

«Τα Βυζαντινά μνημεία και εικόνες στη Μονεμβασία»

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
Του
Νεκταρίου Σ. Κότσαλη
Διπλωματούχου τμήματος Θεολογίας του Ε.Κ.Π.Α
1995**

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια : Μελίτα Εμμανουήλ, Ομότιμη Καθηγήτρια Ε.Μ.Π.

Συνεπιβλέποντες: Ιωάννα Σπηλιωπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Σταύρος Αρβανιτόπουλος, Δρ. Βυζαντινής Αρχαιολογίας

Μολάοι, Μάρτιος 2019

*Στην οικογένεια μου, για την υποστήριξή της, κατά
την εκπόνηση της παρούσας εργασίας.*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην ανατολική Πελοπόννησο στην επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς του νομού Λακωνίας, βρίσκεται η ιστορική πόλη της Μονεμβασίας, γνωστή στους Φράγκους ως Μαλβαζία. Η καστροπολιτεία ιδρύθηκε από Λάκωνες, το δεύτερο μισό του 6^{ου} μ.Χ. αιώνα και γρήγορα αναπτύχθηκε σε ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου.

Κατά τη διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας η Μονεμβασία, ανεδείχθη σε συγκοινωνιακό και εμπορικό κόμβο και ειδικά την περίοδο των Παλαιολόγων (1261-1453) έφτασε στο απόγειο της δόξας της, γι' αυτό και τιμήθηκε με πολλά χρυσόβουλλα, τα οποία της έδιναν σημαντικά προνόμια. Χρυσόβουλλα εξέδωσαν οι Αυτοκράτορες Ανδρόνικος Β΄ (1282-1328) και Ανδρόνικος Γ΄ (1328-1341). Οι κάτοικοι της Μονεμβασίας διακρίθηκαν στο εμπόριο, τη ναυπηγική, τη βιοτεχνία, την καλλιέργεια αμπελιών και ελιών. Μάλιστα η ικανότητα των Μονεμβασιωτών ναυτικών οδήγησε τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ (1261-1282), να επανδρώσει με αυτούς το βυζαντινό στόλο.

Η πρόοδος και ευημερία της πόλης είχε ως αποτέλεσμα να χτιστούν στο κάστρο επιβλητικοί βυζαντινοί ναοί, στους οποίους εναποτέθηκαν μεγάλης αξίας εικόνες. Ακριβώς αυτό είναι το αντικείμενο της εργασίας μας, το οποίο θα προσπαθήσουμε και εμείς να αναδείξουμε. Ναοί οικοδομήθηκαν τόσο στην Επάνω, όσο και στην Κάτω Πόλη, μερικοί από τους οποίους μας διασώθηκαν έως σήμερα.

Μετά τη διάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, η πόλη παρέμεινε κάτω από Βενετική κατοχή μέχρι το 1540, οπότε και καταλείφθηκε από τους Τούρκους, στους οποίους παρέμεινε μέχρι την Ελληνική Επανάσταση του 1821, με ένα διάλειμμα είκοσι πέντε χρόνων, λόγω της Β΄ Βενετοκρατίας (1690-1715). Ωστόσο οι αλληπάλληλες κατοχές και λεηλασίες είχαν ως αποτέλεσμα να επέλθει η παρακμή της πόλης. Έτσι μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους η πόλη δεν μπόρεσε να ανακάμψει και ειδικά στις αρχές του 20^{ου} αιώνα σχεδόν εγκαταλείφθηκε. Αργότερα όμως, από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα η Μονεμβασία προσείλκυσε το ενδιαφέρον, με αποτέλεσμα στη συνέχεια να εξελιχθεί σε τουριστικό θέρετρο.

Για την ολοκλήρωση της παρούσης εργασίας, οφείλονται ευχαριστίες σε όλους τους καθηγητές του Μεταπτυχιακού προγράμματος, για τις εξαιρετικά

ενδιαφέρουσες πληροφορίες που μας μεταλαμπάδευσαν κατά τη διάρκεια της φοίτησης μας στο πρόγραμμα. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στην καθηγήτρια κ. Μελίτα Εμμανουήλ, γιατί δέχθηκε την ενασχόλησή μας με την συγκεκριμένη εργασία, για την άριστη συνεργασία μας, για τις πολύτιμες υποδείξεις της και για την συμβολή της, στην ολοκλήρωση της παρούσας έρευνας.

ABSTRACT

In Eastern Peloponnese, in the province of Epidaurus Limira of Lakonia prefecture, lies the historical city of Monemvasia, known to Franks as Malvasia. The fortress town was founded by Lakones, during the second half 6th century A.D. and quickly became one of the more important ports in Eastern Mediterranean.

During the Byzantine Empire, Monemvasia, became transport and commercial hub, whereas especially during the Palaeologue Dynasty (1261-1453) it reached the height of its glory, for which it was honored with many chrysoboulls, granting the city unique privileges. Chrysoboulls were issued by the Emperors Andronikos II (1282-1328) and Andronikos III (1328-1341). The residents of Monemvasia were excelled in trade, shipbuilding, manufacture, and viticulture of vineyards olives. It was the seamanship of the people of Monemvasia that led the Emperor Michael VIII (1261-1282), to crew the Byzantine fleet with them.

The progress and prosperity of the city resulted in the building of imposing Byzantin temples inside the castle, in which icons of great importance were placed. This is precisely the purpose of this project, as we will attempt to showcase these works. Temples were raised as much in the Upper City as in the Lower City, several of which still survive until today.

After the dissolution of Byzantine Empire, the city went under Venetian occupation until 1540, when it was taken over by the Ottoman Empire. It remained under Ottoman rule until to Greek Revolution of 1821, with a brief intermission of twenty five years, due to the second Venetian Domination (1690-1715). The multiple occupations and plundering, however, resulted in the decline of the city. Thus after the liberation from the Ottomans, the city could not recover and it was almost abandoned during the beginning of the 20th century. Later though, during the middle from of the same century, Monemvasia drew touristic interest and as a result it became a tourist resort.

For the completion of the present project, thanks are owed to all Postgraduate program professors, for the exceptionally interesting information

they imparted to us, during our attendance to the program. Special thanks to Mrs. Melita Emmanouil for accepting our pursuit of this project, for our impeccable collaboration, for her invaluable recommendations and her contribution to the completion of this research.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	5
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	9
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	12

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ

1. Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ.....	19
2. ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ.....	21
3. Η ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ 6 ^ο ΕΩΣ ΤΟΝ 13 ^ο ΑΙΩΝΑ.....	23
4. ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ 1282-1341.....	26
5. Η ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑ ΥΠΑΓΕΤΑΙ ΣΤΟ ΔΕΣΠΟΤΑΤΟ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ.....	28
6. Η ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑ ΤΟΝ 15 ^ο ΚΑΙ 16 ^ο ΑΙΩΝΑ.....	30
7. Η ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ Α΄ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ Β΄ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ.....	33
8. Η ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ Β΄ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΕΩΣ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ...36	

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ.

I. Η ΕΠΑΝΩ ΠΟΛΗ.....	40
1.Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ.....	43

2. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ.....	46
3. Ο ΝΑΡΘΗΚΑΣ ΚΑΙ Ο ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ.....	49
4. Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ Η ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ.....	55
II. Η ΚΑΤΩ ΠΟΛΗ.....	62
1. Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΕΛΚΟΜΕΝΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ.....	65
2. ΟΙ ΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΕΛΚΟΜΕΝΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ.....	67
3. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΕΛΚΟΜΕΝΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ.....	73
4. ΟΙ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΕΛΚΟΜΕΝΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ.....	75
5. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΜΥΡΤΙΔΙΩΤΙΣΣΑΣ Ή ΚΡΗΤΙΚΙΑΣ.....	79
6. Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ.....	86
7. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΧΡΥΣΑΦΙΤΙΣΣΑΣ.....	92

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΤΑ ΠΑΛΛΑΔΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ.

1. Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΕΛΚΟΜΕΝΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ.....	95
2. Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΧΡΥΣΑΦΙΤΙΣΣΑΣ.....	101
3. Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΣΤΑΥΡΩΣΗΣ.....	103
4. Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΚΡΗΤΗΣ.....	109

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	112
---------------------------	------------

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	114
--------------------------	------------

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ.....	119
------------------------------	-----

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ-ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ

αρ.	αριθμός.
βλ.	βλέπε.
δηλ.	δηλαδή.
έγγρ.	έγγραφο.
εκδ.	έκδοση/εκδόσεις.
ΘΗΕ	Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια
κ.α.	και άλλα.
κεφ.	κεφάλαιο.
κ.ε.	και εξής.
μ.Χ.	μετά Χριστόν.
μτφρ.	μετάφραση.
ό.π.	όπου παραπάνω.
πρβ.	πράβαλε.
π.Χ.	προ Χριστού.
π.χ.	παραδείγματος χάριν.
σελ.	σελίδα.
τομ.	τόμος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τις πρώτες γεωμορφολογικές περιγραφές της Μονεμβασίας, η οποία βρίσκεται στην νοτιοανατολική Πελοπόννησο και απέναντι από την αρχαία πόλη της Επιδαύρου Λιμηράς, τις έχουμε από τον γεωγράφο Στράβωνα (64 π.Χ. - 24 μ.Χ.) και από τον περιηγητή Πausανία (110-180). Ο πρώτος την χαρακτήρισε «φρούριο Μινώα» και ο δεύτερος «άκρα Μινώα», η οποία προεξείχε προς τη θάλασσα.¹

Για την οίκηση της Μονεμβασίας αναφορά γίνεται στο Χρονικό «Περί της κτίσεως της Μονεμβασίας», το οποίο η πλειονότητα των μελετητών θεωρεί ότι γράφτηκε πριν το 932 από άγνωστο συγγραφέα. Σύμφωνα με το Χρονικό, η πρώτη οίκηση της Μονεμβασίας έγινε στα τέλη του 6^{ου} αιώνα και ειδικότερα στο έκτο έτος της βασιλείας του αυτοκράτορα Μαυρικού (582-602), δηλαδή το 588, όταν λόγω της επέλασης των Σλάβων στην Πελοπόννησο, μερίδα των Λακεδαιμόνιων εγκατέλειψαν την πόλη τους και «κατέφυγαν σε δύσβατον τόπον παρά τόν τῆς θαλάσσης αἰγιαλόν...καί πάλιν ὄχυράν οἰκοδομήσαντες καί Μονεμβασίαν ταύτην ὀνομάσαντες διά τό μίαν ἔχειν τῶν ἐν αὐτῷ εἰσπορευομένων τήν εἴσοδον».²

Για την ιστορία της Μονεμβασίας, βλ. Παπαμιχαλόπουλος (1874), Miller (1907) Καλογεράς (1955), Παπαδάκης (1974), Καλαμαρά (2010), Καλλιγά (2010).

¹ Καλλιγά, 2010, 20. Ο Στράβων έγραψε το έργο του *Γεωγραφικά*, που αποτελείται από 17 βιβλία. Στο Γεωγραφικά Η' και στο έκτο κεφάλαιο αναφέρεται στην Μονεμβασία την οποία την αναφέρει ως φρούριο Μινώα. (βλ. Αραπόπουλος, 1975, 1080)

Ο Πausανίας (110 – 180) στο σύγγραμμά του «*Ελλάδος περιήγησις*», στο βιβλίο III, 23, 6 (Λακωνικά), περιγράφει την Επίδαυρο Λιμηρά και απέναντι το ακρωτήριο Μινώα. Ο Πausανίας έγραψε επτά βιβλία για την Πελοπόννησο, στα οποία μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες ενώ εντυπωσιάζει η πολυμάθεια και η κοπιώδη του μελέτη και έρευνα. Γύρω στα 155 μ.Χ. έλαβε χώρα η περιήγησή του στην Αργολίδα και Κορινθία και αμέσως μετά έφθασε στη Λακωνία. (βλ. Παπαχατζή, 1976, 2 κ.εξ.).

² Καλαμαρά, 2010, 72. Το σύντομο αυτό Χρονικό βρέθηκε στη Βιβλιοθήκη του Τορίνο και δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1749. Το κείμενο ανέφερε την εγκατάλειψη της Λακεδαιμονίας κατά τον 6^ο αιώνα, καθώς και την ίδρυση μιας νέας πόλεως, της Μονεμβασίας. Το κείμενο του χρονικού που ονομάστηκε Χρονικό της Μονεμβασίας αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο γίνεται αναφορά των επιδρομών Αβάρων και Σλαύβων επί αυτοκράτορος Μαυρικού και της διασποράς των κατοίκων ορισμένων πόλεων της Πελοποννήσου και το δεύτερο αποτελείται από μια σειρά σημειώματα που ξεκινούν το 1260. Το 1884 ο Σπυρίδων Λάμπρος ανακάλυψε δύο παραλλαγές του Χρονικού σε αγιορείτικα χειρόγραφα της μονής Ιβήρων και της μονής Κουτλουμουσίου. Το Χρονικό της Μονεμβασίας παρέμενε ουσιαστικά άγνωστο, μέχρι που ο Φαλμεράιερ (1830-1836), το χρησιμοποίησε για να στηρίξει ακόμα περισσότερο τη θεωρία του περί «εξαφάνισης των Ελλήνων στην Πελοπόννησο». (βλ. Λάμπρος, 1874, 98-108. Καλλιγά, 2003, 23.)

Το Χρονικό όμως αυτό, που για χρόνια προβλημάτισε τους μελετητές, σύμφωνα με πρόσφατες μελέτες και αρχαιολογικά τεκμήρια θεωρείται ως κείμενο που γράφτηκε για να προβάλει αξιώσεις της Μητρόπολης Πατρών. Έτσι παρέχει αυθαίρετες χρονολογήσεις ως προς τις μετακινήσεις πληθυσμών λόγω των σλαβικών επιδρομών.³ Μάλιστα η αρχαιολογική έρευνα αποκαλύπτει ότι δεν υπήρξε ούτε απουσία βυζαντινής κυριαρχίας, ούτε εγκατάλειψη σε εδάφη που περιγράφει το Χρονικό ως «σλαβικά» και εγκαταλελειμμένα από τους ντόπιους.⁴

Ένα μεταγενέστερο κείμενο, του 15^{ου} αιώνα, η αναφορά του Ισιδώρου, μετέπειτα μητροπολίτη Κιέβου, προς τον Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, τοποθετεί την μετοικεσία των Σπαρτιατών στη Μονεμβασία επί των ημερών του αυτοκράτορα Ιουστινιανού (527-565).⁵ Είναι γεγονός ότι και κατά τη διάρκεια της μακράς βασιλείας του Ιουστινιανού, σε πολλές πόλεις διαταράχθηκε η ζωή, από καταστροφές, σεισμούς, επιδημίες (πανώλη) και βαρβαρικές επιδρομές, με αποτέλεσμα την μείωση του πληθυσμού. Έτσι υιοθετήθηκε σε μερικές περιπτώσεις η μετακίνηση ολόκληρου του πληθυσμού μιας πόλης και η εγκατάστασή του σε νέες θέσεις, οχυρές εκ φύσεως ή εκ κατασκευής, καθώς πολλαπλασιάζονταν οι βαρβαρικές επιδρομές. Είναι το πιθανότερο ότι κάτι ανάλογο θα έγινε και στη Μονεμβασία εξαιτίας της φυσικής οχύρωσής της. Επιπλέον τα σωζόμενα υπολείμματα της μεγάλης βασιλικής στο κέντρο της κάτω πόλης, συνηγορούν ότι η οίκηση της πόλης ξεκίνησε στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα.⁶

Αργότερα κατά τον 7^ο και 8^ο αιώνα η πόλη και το λιμάνι της Μονεμβασίας αναπτύχθηκε με γρήγορους ρυθμούς ως σταθμός για τα προσκυνηματικά ή εμπορικά ταξίδια προς την Ανατολή. Η πρώτη γραπτή μαρτυρία προέρχεται από το οδοιπορικό του αγίου Βιλλιβάλδου επισκόπου του Άιχσταατ, ο οποίος πέρασε από την πόλη το 722-723 ταξιδεύοντας προς του Αγίους Τόπους.⁷ Η πρώτη βυζαντινή πηγή που μνημονεύει την Μονεμβασία, είναι ο ιστορικός

³ Καλαμαρά, 2010, 72. (Πρλβ. Μουτζάλη, 2000, 70).

⁴ Λαμπροπούλου-Αναγνωστάκης, 2001, 190-191.

⁵ Καλαμαρά, 2010, 72-73.

⁶ Καλλιγά, 2010, 25 κ. εξ.

⁷ Καλαμαρά, 2010, 74.

Θεοφάνης ο Ομολογητής (760-817) όταν αναφέρεται στο λοιμό του 746-747, που έφτασε από την Σικελία στην Ελλάδα δια μέσου της Μονεμβασίας.⁸

Λόγω της ευρωστίας και της σημασίας της πόλης, δυναμικές προσωπικότητες καλούνται να διαδραματίσουν ρόλο στα πράγματα της αυτοκρατορίας, όπως ο επίσκοπος Μονεμβασίας Πέτρος, ο οποίος προσκλήθηκε το 787 να συμμετάσχει στην Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο στη Νίκαια της Βηθανίας.⁹ Ακόμα καλλιεργήθηκαν τα γράμματα και αναδεικνύονται συγγραφείς, όπως ο επίσκοπος Μονεμβασίας Παύλος (956) που έγραψε τη διήγηση για τα θαύματα των αγίων Κύρου και Ιωάννου, η οποία σώζεται σε αραβική μετάφραση και τον βίο της Οσίας Μάρθας.¹⁰

Η Μονεμβασία κατά τον 9^ο και 10^ο αιώνα είχε καταστεί εμπορικό κέντρο και σύμφωνα με τον βίο της οσίας Μάρθας, Μονεμβασιώτες έμποροι συναλλάσσονταν στην αγορά της Θεσσαλονίκης. Ακόμα ο βίος του αγίου Θεοδώρου Κηθύρων αναφέρει ότι τον 10^ο αιώνα το λιμάνι της Μονεμβασίας ήταν η βάση του Βυζαντινού στόλου. Η Μονεμβασία συνέχισε να αναπτύσσεται τον 11^ο και 12^ο αιώνα όπως μας πληροφορούν, ο άραβας γεωγράφος Εδρική (1099-1165) και ο ιστορικός Νικήτας Χωνιάτης(1155-1217) και, αφού διέθετε ισχυρό στόλο, κατάφερε να αποκρούσει την επίθεση των Νορμανδών το 1147. Έτσι, ο Ισίδωρος μετέπειτα μητροπολίτης Κιέβου με θριαμβευτικό ύφος χαρακτηρίζει τη Μονεμβασία του 12^{ου} αιώνα ως κυρίαρχο της Μεσογείου: «ή θαλασσοκρατήσασα πάσης σχεδόν της έντός Ἡρακλείων στηλῶν θαλάσσης ἄνωθεν».¹¹

Κατά την διάρκεια του 12^{ου} αιώνας οι Μονεμβασιώτες ασκούν διαμετακομιστικό εμπόριο και με προϊόντα της νότιας Πελοποννήσου, όπως ο ξακουστός Μονεμβάσιος οίνος, οι ελιές και το περίφημο λάδι, το οποίο κυρίως

⁸ Καλλιγά, 2010, 25 κ. εξ..

⁹ Καλαμαρά, 2010, 74.

¹⁰ Καλλιγά, 2010, 43-45. Στα μέσα του 10ου αιώνα ο επίσκοπος Μονεμβασίας, Παύλος, συνέταξε μια σειρά από ψυχωφελείς διηγήσεις, όπου εξιστορούνται πνευματικές εμπειρίες και περιπέτειες προσώπων που έδρασαν στη Μονεμβασία, τη Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη. Ο Παύλος γνώριζε τις αξιοθαύμαστες αυτές ιστορίες από προφορικές αφηγήσεις, όπως άλλωστε δηλώνεται είτε έμμεσα, με τον παρατακτικό τρόπο σύνταξης, είτε άμεσα, με τον εισαγωγικό τύπο Διηγήσατό τις. (βλ. σχετ. Αγγελίδη, 1994, 67-80).

¹¹ Καλαμαρά, 2010, 74. Ο El Idrisi ήταν ένας Άραβας γεωγράφος. Το 1154 εντάχθηκε στις υπηρεσίες του βασιλιά της Σικελίας Ρογήρου Β΄. Περιέγραψε πολλές πόλεις της Μεσογείου αλλά και παραθαλάσσιες πόλεις. (Βλ. Γρηγορόβιος, 1904, 270-271).

το προωθούσαν στην αγορά της Κωνσταντινούπολης. Τον ίδιο αιώνα αναπτύχθηκαν νέες αγορές και εμφανίστηκαν στο θαλάσσιο εμπόριο πόλεις της Ιταλίας, κυρίως η Πίζα, η Βενετία και η Γένουα, οι οποίες ανταγωνίζονταν πλέον τη Μονεμβασία.¹² Ωστόσο, κατά την διάρκεια της Δ΄ Σταυροφορίας το 1204 οι Φράγκοι κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη και αρκετά χρόνια αργότερα το 1248 η Μονεμβασία παραδόθηκε στον Φράγκο ηγεμόνα του πριγκιπάτου της Αχαΐας, Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο.¹³

Το 1262 η Μονεμβασία επανήλθε στη βυζαντινή διοίκηση, δηλαδή λίγο μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1261-1282). Αρχικά εγκαταστάθηκε στη Μονεμβασία η έδρα της «κεφαλής» της Πελοποννήσου, ενώ το 1289 η διοίκηση μεταφέρθηκε στον Μυστρά. Η Μονεμβασία που παρέμεινε το μοναδικό λιμάνι του Δεσποτάτου, «*τῆς Δεσποτείας σέμνωμα*» κατά τον Γεώργιο Παχυμέρη (1242-1310), ευνοήθηκε με προνόμια από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο. Την ίδια πολιτική συνέχισαν και οι διάδοχοι του Μιχαήλ· έτσι ο γιος του, αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1285-1328), με χρυσόβουλλο το 1284 θέσπισε διοικητικές αυτονομίες και παραχώρηση φοροαπαλλαγών. Το τελευταίο χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου για την Μονεμβασία το 1301 εκθειάζει τον πλούτο της πόλης αλλά και τη δραστηριότητα και το φρόνημα των κατοίκων. Από το εγκώμιο για το «περιώνυμο άστυ» διαφαίνεται ότι στα υστεροβυζαντινά χρόνια οι Μονεμβασιώτες διακρίνονταν για το «*εὐέμπορώτατον, ἱκανόπλοον και θαλαττουργόν*», αλλά και ότι η πόλη είχε αποκτήσει χαρακτήρα αστικού κέντρου με «*πλήθος οἰκητόρων καί πολυολβία καί πολιτείας εὐγένεια καί τεχνῶν ἀγορᾶς δαψίλεια πάντων πᾶσα*».¹⁴

Η Μονεμβασία με την υποστήριξη της Βασιλεύουσας και με τα αργυρόβουλλα των δεσποτών του Μυστρά ανέκτησε έδαφος και με τον ισχυρό της στόλο επέκτεινε της δραστηριότητες σε νέες αγορές, σε πόλεις και λιμάνια

¹² Καλαμαρά, 2010, 74-75.

¹³ Κίγκα, 1985, 112-113.

¹⁴ Καλαμαρά, 2010, 77-78. Ο Γεώργιος Παχυμέρης (1242– 1310) υπήρξε από τους μεγαλύτερους εκπροσώπους της Παλαιολόγειας φιλολογικής αναγέννησης. Μέσα στα κείμενά του, όπως και ο Μάξιμος Πλανούδης (1260-1310), προσπαθεί να κάνει τον αναγνώστη να πιστέψει ότι ζουν στην κλασική εποχή. Ο Παχυμέρης υπήρξε ο πρώτος ο οποίος περιέλαβε στην ιστορία του λεπτομερή έκθεση των δογματικών αντιθέσεων που απασχόλησαν την εποχή του. (βλ. Τατάκης, 1977, 223).

της Μαύρης Θάλασσας. Έτσι, η πόλη απέκτησε πλούτο και δύναμη για τον εαυτό της και για την ευρύτερη περιοχή του Δεσποτάτου του Μορέως και παρείχε, μέσα από τον σκληρό ανταγωνισμό με τους Βενετούς και Γενουάτες, το ύστατο μεγαλείο στη δύουσα βυζαντινή αυτοκρατορία.¹⁵

Η έντονη ανάπτυξη των γραμμάτων στον Μυστρά με την παρουσία φημισμένων λογίων (Γεώργιος Πλήθωνας Γεμιστός, Ιωάννης Ευγενικός, Βησσαρίωνας), η φροντίδα και η παρουσία των ίδιων των αυτοκρατόρων στην Πελοπόννησο (Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός 1347-1354, Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος 1391-1425, Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος 1425-1448), αλλά και οι στενές σχέσεις των Μονεμβασιωτών με την Κωνσταντινούπολη όπου ζούσαν σπουδαίες προσωπικότητες από τη Μονεμβασία (ο ιστορικός Σφραντζής), ήταν οι παράγοντες που συνέβαλαν και προώθησαν την ύπαρξη σημαντικής πνευματικής ζωής στην πόλη της Μονεμβασίας. Έτσι στην καστροπολιτεία σπούδασαν και αναδείχθηκαν άνθρωποι του πνεύματος και μέσα από τους κόλπους της ισχυρής τοπικής Εκκλησίας ξεχώρισαν σημαντικά πρόσωπα, όπως ο Φώτιος (1408-1431), μετέπειτα Μητροπολίτης Ρωσίας αλλά και ο Ισιδωρος (1385-1463), μητροπολίτης Κιέβου.¹⁶

Επίσης, στη Μονεμβασία υπήρξαν επιχειρηματίες και πλοιοκτήτες που απέκτησαν μεγάλη περιουσία και μπορούσαν να κινούνται με άνεση στο

Το πολυτελές χρυσόβουλο του 1301 του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, βρίσκεται σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας και κοσμεύεται με την μορφή του ευσεβούς αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄, που με επισημότητα το παραδίδει στον Χριστό, πιθανώς ως προστάτη της Μονεμβασίας, όπου και ο ομώνυμος μητροπολιτικός ναός του Ελκομένου Χριστού. (βλ. σχετ. Καλαμαρά, 2010, 78).

¹⁵ Καλαμαρά, 2010, 78.

¹⁶ Καλαμαρά, 2010, 79. Ο Γεώργιος Γεμιστός (1355- 1452) αποτελεί την πιο αντιπροσωπευτική φυσιογνωμία της νοσταλγίας για την Ελλάδα και την αγάπη για τον Πλάτωνα κατά τον 15^ο αιώνα. Από το πατρικό όνομα Γεμιστός προτίμησε το Πλήθων, για να θυμίζει το όνομα Πλάτων. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και από νωρίς εγκαταστάθηκε στον Μυστρά όπου υπηρέτησε τον Δεσπότη Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο και ίδρυσε σχολή φιλοσοφίας. Η παρουσία του στη Σύνοδο της Φερράρας- Φλωρεντίας (1438-1439), εκτός των άλλων συνετέλεσε στην αναγέννηση της πλατωνικής φιλοσοφίας στη Δύση. (βλ. σχετ. Τατάκης, 1977, 262.)

Ο Βησσαρίων ο Τραπεζούντιος (1403 - 1472) παρακολούθησε στο Μυστρά τα μαθήματα του Γεωργίου Πλήθωνα. Κατόρθωσε στο έργο του *De Natura et Arte*, να ενώσει Ανατολή και Δύση και να εμφανίζεται έξοχα Έλληνας και Λατίνος. Ακόμα προσπάθησε να επιτύχει τη σύνθεση πλατωνισμού και αριστοτελισμού, προσπαθώντας να αποδείξει ότι οι δύο φιλόσοφοι πάντα συμφωνούν. Το 1437 εξελέγη Μητροπολίτης Νικαίας, όπου ουδέποτε μετέβη και το επόμενο έτος συμμετείχε στη Σύνοδο της Φερράρας – Φλωρεντίας. Εξαιτίας όμως των αντιδράσεων για την ένωση των Εκκλησιών, εκδιώχθηκε και έτσι μετέβη στην Ιταλία όπου έγινε καρδινάλιος. (βλ. σχετ. Τατάκης, 1977, 274, Μπαλάνος, 1951, 184.)

αυτοκρατορικό περιβάλλον. Τέτοια παραδείγματα είναι: ο Νικόλαος, ο οποίος ήταν πλούσιος έμπορος ελαιολάδου που είχε εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη και ήταν φίλος του Πατριάρχη Ισίδωρου (1347-1349) και οικείος του αυτοκράτορα Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού (1347-1354), ο Νικόλαος Ευδαιμονογιάννης, ο οποίος είχε τεράστια ισχύ στην Πελοπόννησο και ανέλαβε ρόλο διπλωμάτη στην υπηρεσία του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (1391-1425) και ο Λουκάς Νοταράς (1402-1453) που ήταν απόγονος της γνωστής Μονεμβασιώτικης οικογένειας και έφτασε στα τελευταία χρόνια του Βυζαντίου στα ανώτερα αξιώματα της διοίκησης.¹⁷

Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης στα χέρια των Τούρκων το 1453, η Μονεμβασία το 1460 παραδόθηκε στον πάπα Πίο Β΄ και το 1464 στους Βενετούς (Α΄ Βενετοκρατία 1464-1540). Στη συνέχεια, οι Βενετοί την παρέδωσαν στους Τούρκους (Α΄ Τουρκοκρατία 1540-1690) και αυτοί πάλι στους Βενετούς (Β΄ Βενετοκρατία 1690- 1715). Στο τέλος, το 1715 παραδόθηκε ξανά στους Τούρκους, στους οποίους παρέμεινε μέχρι την απελευθέρωσή της στις 23 Ιουλίου 1821.

Στην επανάσταση οι Μονεμβασιώτες βρέθηκαν χωρίς πλοία, στοιχείο που καταδεικνύει ότι οι αλληπάλληλες κατοχές, αλλά και η λεηλασία των Αλβανών είχαν προοδευτικά επιφέρει την παρακμή και η παλιά δύναμη και αίγλη είχε χαθεί.¹⁸ Στα νεότερα χρόνια, παρέμεινε ένας μικρός παραθαλάσσιος οικισμός. Στις αρχές και μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα είχε σχεδόν εγκαταλειφθεί. Γι' αυτό και ο Στρατής Μυριβήλης (1890-1969) που επισκέφτηκε τη Μονεμβασία το 1959 έγραψε: «Η Μονεμβασία είναι ένας Μυστράς που ζη και κατοικείται ακόμα. Πόσον καιρόν θα κατοικείται ακόμα; Μόνον αν το κράτος οργανώσει και καλέσει τους Έλληνες και τους ξένους να δουν από κοντά τον φοβερόν ετούτον γίγαντα της Ελληνικής δόξας και της Βυζαντινής τέχνης, θα σωθεί το κάστρο». Την ίδια κατάσταση περιγράφει και ο Ηλίας Βενέζης (1904-1973) το 1964 σε άρθρο στο περιοδικό «Λακωνικά». Ακόμα στα έργα του Μονεμβασιώτη ποιητή Γιάννη Ρίτσου (1909-1990) που τελείωσε το δημοτικό σχολείο και το σχολαρχείο στη Μονεμβασία αποτυπώνεται η εγκατάλειψη του Κάστρου με εκφράσεις

¹⁷ Καλλιγά, 2010, 84.

¹⁸ Καλαμαρά, 2010, 81.

όπως: «ετούτο το τοπίο είναι σκληρό σαν τη σιωπή» και «δεν υπάρχει νερό μονάχα φως». Από το 1970 όμως άρχισε η ανάπτυξη της Μονεμβασίας με αναστηλώσεις σπιτιών μέσα στο κάστρο και την αλματώδη ανάπτυξη των δύο συνοικισμών έξω από το κάστρο, της Γέφυρας και της Αγίας Κυριακής, με αποτέλεσμα να αναδειχθεί σε τουριστικό θέρετρο.¹⁹

Τη μακραίωνη ιστορική διαδρομή της Μονεμβασίας, στην οποία οι βυζαντινοί αυτοκράτορες είχαν δώσει, σαν τύπο εμβλήματος την ονομασία «Θεόκτιστος» και «Θεόσωστος» Πόλη, ενώ οι Φράγκοι την έλεγαν «Μαλβαζία» και οι Βενετοί «Μαλβάζια»,²⁰ θα την παρουσιάσουμε συνοπτικά στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, δίνοντας έμφαση στους κυριότερους σταθμούς αυτής της διαδρομής. Ως απόδειξη, της δόξας της πόλης και της θέσης της στην βυζαντινή αυτοκρατορία, θα προσπαθήσουμε στο δεύτερο κεφάλαιο, να προσεγγίσουμε τα κυριότερα βυζαντινά μνημεία, τόσο της Επάνω όσο και της Κάτω πόλης του κάστρου. Σε πολλά από αυτά έχουν επέλθει αλλοιώσεις και φθορές από τους διαδοχικούς κατακτητές και από τον χρόνο, ωστόσο παραμένουν μάρτυρες ενός ένδοξου παρελθόντος. Ενώ στο τρίτο κεφάλαιο, η εργασία μας θα στραφεί στις εικόνες, τα «Ιερά Παλλάδια» της Μονεμβασίας, που και αυτές μαρτυρούν την ευημερία που είχε αποκτήσει το «περιώνυμο άστυ».

¹⁹ Βουνελάκης, 2001, 89-90. Ο συγγραφέας Στρατής Μυριβήλης επισκέφτηκε τη Μονεμβασία στις 23 Ιουλίου 1959, ημέρα της επετείου της απελευθέρωσης από τους Τούρκους, προσκεκλημένος της «Ένωσης των απανταχού Μονεμβασιτών». Για την πόλη της Μονεμβασίας έγραψε σε άρθρο του με τίτλο «Λουλούδι της Μονεμβασίας» που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά» το 1960.

Ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος υπήρξε γέννημα θρέμμα της Μονεμβασίας. Δημοσίευσε πάνω από εκατό ποιητικές συλλογές και συνθέσεις, εννέα μυθιστορήματα, τέσσερα θεατρικά έργα και μελέτες. Η Μονεμβασία είναι παντού στο έργο του, ενώ έργα του αναφέρονται ρητά σε αυτήν, όπως οι συλλογές «Μονεμβασία» και «Μονεμβασιώτισσες».

Στις αναστηλώσεις στο κάστρο σημαντικό έργο έπαιξαν ο Αλέξανδρος και η Χάρης Καλλιγά, δύο νέοι αρχιτέκτονες που γνώρισαν τη Μονεμβασία και αποφάσισαν να ασχοληθούν με το δύσκολο αυτό έργο. Από τους πρώτους που αγόρασαν σπίτι στο κάστρο, το 1964 ήταν ένα Ελβετός καθηγητής ο οποίος αργότερα έμεινε μόνιμα στη Μονεμβασία.

²⁰ Καλογεράς, 1957, 20-21.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1. Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ

Βόρεια από τη σημερινή πόλη της Μονεμβασίας περίπου στα έξι χιλιόμετρα βρίσκεται η Επίδαυρος Λιμηρά. Την πόλη αυτή είχε επισκεφτεί ο Πausανίας (110-180) σημειώνοντας ότι οι κάτοικοι δεν ήταν Λακεδαιμόνιοι αλλά απόγονοι των Επιδαυρίων της Αργολίδος, οι οποίοι πλέοντας προς την Κω έμειναν εκεί. Απέναντι από την Επίδαυρο Λιμηρά, καταγράφει ο περιηγητής, «υψώνεται ακρωτήριο ονομαζόμενο «Άκρα Μινώα».²¹

Ο Γεωγράφος Στράβων (64 π.Χ. - 24 μ.Χ.) έναν αιώνα περίπου νωρίτερα το αναφέρει με το ίδιο όνομα και το χαρακτηρίζει φρούριο. Ωστόσο η ζωή στην Επίδαυρο Λιμηρά δεν συνεχίστηκε μετά τον Δ΄ αιώνα μ.Χ. εξαιτίας των καταστρεπτικών σεισμών του (365 και 375) μ.Χ. και των επιδρομών των Γότθων υπό τον Αλάρικο το (395) μ.Χ. και των Βανδάλων υπό τον Γινζέριχο το (468) μ.Χ.²²

Αποτέλεσμα των φοβερών σεισμών στα νότια παράλια της Πελοποννήσου ήταν το ακρωτήριο αυτό να λάβει τη σημερινή ιδιόρρυθμη μορφή του.²³ Έτσι, σχηματίζεται ένας τεράστιος βράχος με μορφή χερσονήσου. Ο βράχος αυτός είναι το «περιώνυμον και υπερνέφελον» κάστρο της Μονεμβασίας κατά τους Βυζαντινούς, το «Γιβραλτάρ της Ανατολής» όπως ονομάστηκε λόγω της ομοιότητας με τον βράχο του Γιβραλτάρ, Μαλβαζία κατά τους Φράγκους, το «Μενεξέ-Καλεσί» (κάστρο των λουλουδιών) κατά τους Τούρκους και το «πέτρινο καράβι» κατά τον Γιάννη Ρίσο. Σήμερα οι κάτοικοι το λένε Γουλά.²⁴

Υπάρχει η άποψη ότι τον 6^ο αιώνα εγκαταλείφθηκε η Λακεδαιμονία από

Για την ιστορία της Μονεμβασίας, βλ. Παπαμιχαλόπουλος (1874), Miller (1907), Καλογεράς (1955), Τσιλιβάκος (1956), Καλογεράς (1957), Παπαδάκης (1974), Panayiotidi (1975) Καλαμαρά (2010), Καλλιγά (2010).

²¹ Καλογεράς, 1955, 21.

Η ονομασία Μινώα, ίσως να έχει σχέση με τον βασιλιά της Κρήτης Μίνωα, αφού από το κάστρο βλέπει κανείς τα βουνά της Κρήτης. Για την Επίδαυρο Λιμηρά, ο Στράβων (64 π.Χ. - 24 μ.Χ.) αναφέρει, ότι ονομάστηκε Λιμηρά «διά το εύλιμενον αὐτῆς». Μία άλλη άποψη λέει, ότι προέρχεται από το λιμός «δια το άγονον και πειναλέον της χώρας».

²² Καλλιγά, 2010, 20.

²³ Καλογεράς, 1955, 21.

²⁴ Καλογεράς, 1957, 16. Panayiotidi, 1975, 349. Ο ιστορικός Γεώργιος Σφραντζής χαρακτήρισε το κάστρο «περιώνυμον και υπερνέφελον» (βλ. Γκίκας 1982, 122). Η ονομασία Γουλάς, είναι άλλος τύπος του ουσιαστικού κουλάς που προέρχεται από το αραβοτουρκικό kule που σημαίνει «πύργος, ακρόπολη». (Βλ. σχετ. Κίγκα, 1985, 126).

τους κατοίκους της, ίσως λόγω των επιδρομών των Σλάβων το (587-588), όταν αυτοκράτορας του Βυζαντίου ήταν ο Μαυρίκιος (582-602), και έτσι το κάστρο κατοικήθηκε πρώτη φορά αφού εκεί κατέφυγαν οι Λακεδαιμόνιοι μαζί με τον επίσκοπό τους. Ωστόσο η κατοίκηση του βράχου πρέπει να ξεκίνησε αρκετά νωρίτερα, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστινιανού (527-565), και πιθανώς χρειάστηκαν αρκετά χρόνια για να ολοκληρωθεί.²⁵

Εκκλησιαστικά η Μονεμβασία φαίνεται στον ιστορικό ορίζοντα στα τέλη του 6^{ου} αιώνα, επί αυτοκράτορα Μαυρίκιου (582-602), όταν χωρίστηκε από την μητρόπολη Κορίνθου και προβιβάστηκε σε μητρόπολη καταλαμβάνοντας την τριακοστή τέταρτη θέση στις μητροπόλεις της αυτοκρατορίας.²⁶

Την εποχή του Ιουστινιανού (527-565) πραγματοποιήθηκαν μεγάλα έργα οχύρωσης σε όλη την αυτοκρατορία. Στη Μονεμβασία φαίνεται ότι τον 6^ο αιώνα χτίστηκε το πρώτο οχυρωματικό έργο στον χώρο της σημερινής επάνω πόλης. Μάλιστα αυτή την εποχή χτίστηκαν πόλεις σε φυσικά οχυρωμένες θέσεις, πυκνοκατοικημένες με δαιδαλώδεις δρόμους. Οι πόλεις είχαν πάντα ακρόπολη στο υψηλότερο σημείο το οποίο ήταν το τελευταίο καταφύγιο. Έτσι, δημιουργήθηκαν η επάνω και η κάτω πόλη, όπως ακριβώς συνέβη και με τον Μυστρά.²⁷

²⁵ Καλλιγά, 2010, 22-23. Ο ιστορικός Σφραντζής και το «Χρονικό της κτίσεως της Μονεμβασίας» αναφέρουν, ότι οικίστηκε η Μονεμβασία την εποχή που βασίλευε ο Μαυρίκιος (582-602). Το πιθανότερο είναι ότι ο οικισμός σε μικρή κλίμακα άρχισε το 395 μ.Χ., εξαιτίας της επιδρομής του Αλλάριχου και αυξήθηκε ο πληθυσμός τον 6^ο και 7^ο αιώνα. (βλ.σχετ. Τσιλιβάκος, 1956, 15)

²⁶ Παπαμιχαλόπουλος, 1874, 4. Ο αυτοκράτορας Μαυρίκιος(582-602) δικαιολόγησε αυτήν την απόφαση « δια τας αρετάς των πολιτών και τας χάριτας του άστεως». Αυτό λογίζεται ως πρώτο δείγμα εύνοιας των αυτοκρατόρων της Κωνσταντινουπόλεως προς την Μονεμβασία. Μετά ο αυτοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός (1081-1118) αλλά και άλλοι αυτοκράτορες επιβεβαίωσαν και αύξησαν τα προνόμια της Μονεμβασίας.

²⁷ Καλαμαρά, 2010, 61. Εκτός από τον Μυστρά και την Μονεμβασία το ίδιο συνέβη στα Σέρβια και στη Ρεντίνα. Η έκτασή τους ποικίλλει και δηλώνει ένα αστικό κέντρο, για την εξυπηρέτηση των βασικών αναγκών της κοσμικής, εκκλησιαστικής και στρατιωτικής διοίκησης. Στη Μονεμβασία ο προστατευόμενος χώρος μόνον της επάνω πόλης έχει μια έκταση περίπου 150 στρεμμάτων.

2. ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ

Η Μονεμβασία, όπως είδαμε είναι βράχος με μορφή χερσονήσου που βρίσκεται στη νοτιοανατολική Πελοπόννησο. Έχει σχήμα αχλαδιού, ύψος 300 περίπου μέτρα από τη θάλασσα και περίμετρο 3,22 περίπου χιλιόμετρα. Το κάστρο είναι ξερό και άνυδρο. Οι πλευρές είναι κάθετες και απρόσιτες εκτός από την ανατολική πλευρά όπου ελαττώνεται το ύψος. Έτσι, δημιουργείται μια φυσική είσοδος η μοναδική προς το εσωτερικό του βράχου. Από εκεί, ακολουθώντας μια ελικοειδή, στενή και ανηφορική διάβαση, μπορεί κανείς να ανεβεί στη κορυφή του βράχου, όπου υπάρχει ένα υψίπεδο. Πάνω σε αυτό το υψίπεδο, ήταν χτισμένο το κάστρο του νησιού, ενώ στους πρόποδες του βράχου, εκτεινόταν ο οικισμός που συνδεόταν με αυτό.²⁸

Οι πρώτοι έποικοι εγκαταστάθηκαν στο υψίπεδο του βράχου, αφού βρήκαν ασφάλεια και άσυλο από τις επιδρομές των βαρβάρων. Η κάτω πόλη χτίστηκε, από την ανάγκη των κατοίκων της επάνω πόλης να επικοινωνούν γρηγορότερα με τον έξω κόσμο και προπαντός με τη θάλασσα από την οποία ζούσαν οι περισσότεροι. Έτσι, δημιουργήθηκε στην νοτιοανατολική ακροθαλασσιά ένας μικρός συνοικισμός, που με την πάροδο του χρόνου έγινε μια μεγάλη εμπορική, ναυτική και βιοτεχνική πόλη και ένα αξιόλογο κέντρο των τεχνών και των γραμμάτων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.²⁹

Σύμφωνα με τον άγνωστο συγγραφέα του Χρονικού της Μονεμβασίας (αρχές 10^{ου} αιώνα), το όνομά της προήλθε από την μοναδική φυσική είσοδο της Ανατολικής πλευράς του βράχου. Το τοπωνύμιο Μονοβασία ή Μονεμβασία σχηματίστηκε από το επίθετο μόνος και το αρχαίο και μεσαιωνικό ουσιαστικό έμβασις ή το μεσαιωνικό έμβασία (είσοδος).³⁰

Μετά την κατοίκηση της Μονεμβασίας, κατασκευάστηκε ξύλινη γέφυρα για την επικοινωνία του κάστρου με τη στεριά απέναντι. Κατά την Α΄ Βενετοκρατία (1464-1540), η γέφυρα αυτή αντικαταστάθηκε με άλλη μεγαλύτερη η οποία στηριζόταν σε 14 ασίδες. Η γέφυρα ήταν κομμένη στη μέση και παρουσίαζε

Για το κάστρο, βλ. Καλογεράς (1955), Τσιλιβάκος (1956), Κίγκα (1985), Κουτσογιαννόπουλος (2001), Καλαμαρά (2010).

²⁸ Κίγκα, 1985, 108.

²⁹ Καλογεράς, 1957, 20.

³⁰ Κίγκα, 1985, 109. Η πλειονότητα των μελετητών θεωρούν, ότι το Χρονικό της Μονεμβασίας, γράφηκε πριν από το 932. (βλ. σχετ. Καλαμαρά, 2010, 72).

κενό στο διάστημα μιας αψίδας. Στο κενό αυτό υπήρχαν σανίδες για να αφαιρούνται σε περίπτωση εχθρικής επίθεσης και έτσι να αχρηστεύεται η γέφυρα για τον εχθρό. Προς τη μεριά του κάστρου στα «φτερά», οι Βενετοί ανήγειραν ισχυρό πύργο για την προστασία της γέφυρας. Ο πύργος αυτός κατεδαφίστηκε το 1855, όταν κατασκευάστηκε ο αμαξιτός δρόμος.³¹

Από τον 6^ο αιώνα, η Μονεμβασία άρχισε να προοδεύει σημαντικά με μεγάλη εμπορική κίνηση και ο πλούτος της ήταν ξακουστός σε όλο τον γνωστό τότε κόσμο. Επειδή είχε μεγάλη ακμή, πρόοδο και πλούτο υπέστη σε διάφορες εποχές μεγάλες πειρατικές επιδρομές, αλλά χωρίς αποτέλεσμα γιατί η Μονεμβασία φτιάχτηκε από την φύση απόρθητη και ο βράχος πολλές φορές την προστάτευε από τις βαρβαρικές επιδρομές. Ποτέ το κάστρο της Μονεμβασίας δεν κυριεύτηκε από μάχη αλλά από πείνα, προδοσία και απάτη.³²

Μονεμβασία. Το Κάστρο και η γέφυρά του.

³¹ Καλογεράς, 1955, 9-10. Ο Ν. Καζανζάκης που επισκέφτηκε το Κάστρο το 1935, του έδωσε την εντύπωση, μέσα στη νύχτα, «ενός φοβερού θηριού που ενέδρευε». (Βλ.σχετ. Κουτσογιαννόπουλος, 2001, 15)

³² Τσιλιβάκος, 1956, 16-17.

3. Η ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ 6^ο ΕΩΣ ΤΟΝ 13^ο ΑΙΩΝΑ.

Κατά τον 6^ο αιώνα όπως είδαμε, άρχισε η πρόοδος της Μονεμβασίας. Ο οικισμός που συνδεόταν με το κάστρο χαρακτηρίζεται στις πηγές της μεσαιωνικής εποχής «πόλη». Έτσι αναφέρεται στον βίο του αγίου Βιλλιβάλδου επισκόπου του Άιχστατ, ο οποίος πρέπει να έφτασε στην Μονεμβασία ανάμεσα στο 722 και 723, ταξιδεύοντας με πλοίο από τις Συρακούσες προς στους Αγίους Τόπους.³³ Λίγα χρόνια μετά το 746-747, μέσω του λιμανιού της Μονεμβασίας εξαπλώθηκε στο Βυζάντιο φοβερή πανούκλα, που έφεραν πλοία από την Καλαβρία και την Ιταλία. Από το γεγονός αυτό εξάγεται το συμπέρασμα, ότι η Μονεμβασία ήταν δραστήριο και πολυσύχναστο λιμάνι, συνδεδεμένο με τα σημαντικά εμπορικά κέντρα της εποχής.³⁴

Ο Η΄ αιώνας στο Βυζάντιο σηματοδεύτηκε από τη διαμάχη και τους διωγμούς της Εικονομαχίας, η πρώτη φάση της οποίας έληξε με τη σύγκληση της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου της Νίκαιας το 787. Ο Πέτρος, ο ιεράρχης που κατείχε τότε την εκκλησιαστική έδρα της Μονεμβασίας, είχε ενεργό συμμετοχή στις συνεδρίες και εξεφώνησε μια εξαιρετική ομιλία υποστηρίζοντας με εύγλωττο τρόπο τα δίκαια της λατρείας των Ιερών Εικόνων. Ο διάδοχος του Πέτρου Ιωάννης (τέλη Η΄ αρχές Θ΄ αιώνα), υπέστη διώξεις επειδή ήταν εικονόφιλος και απεβίωσε ως μοναχός, με το όνομα Θεοφάνης. Και οι δύο λατρεύονταν στη Μονεμβασία ως τοπικοί άγιοι για πολλούς αιώνες.³⁵

Ο 9^{ος} αιώνας σφραγίστηκε από τις επιδρομές Σαρακηνών πειρατών στη Μεσόγειο και στη συνέχεια από την Αραβική θαλασσοκρατορία.³⁶ Τα παράλια της Πελοποννήσου συνέχισαν να υποφέρουν από της επιδρομές των Αράβων

³³ Κίγκα, 1985, 111. Ο Άγιος Βιλλιβάλδος (700-787) έκανε ταξίδι με τον πατέρα του και τον αδερφό του στη Ρώμη και μετά στους Αγίους Τόπους. Κατόπιν πέρασε από την Κωνσταντινούπολη και στη συνέχεια επέστρεψε στη Ρώμη όπου και εστάλη από τον Πάπα Γρηγόριο Γ΄ στη Γερμανία για να συνεργαστεί στην ιεραποστολή με τον άγιο Βονιφάτιο, ο οποίος τον χειροτόνησε ιερέα και επίσκοπο. Τιμάται ως άγιος από την Δυτική Εκκλησία στις 7 Ιουνίου (βλ. ΘΗΕ, 1963, τ. 3, 904)

³⁴ Καλλιγά, 2003, 69-70. Η πληροφορία προέρχεται από τον ιστορικό Θεοφάνη (760-817) ο οποίος αναφέρεται στον φοβερό λοιμό. Η αναφορά αυτή του Θεοφάνη μάλιστα, είναι η πρώτη βυζαντινή πηγή που μνημονεύει την Μονεμβασία. (βλ. σχετ. Καλαμαρά, 2010, 73).

³⁵ Καλλιγά, 2010, 35-37.

³⁶ Καλαμαρά, 2010, 82.

μέχρι την ανακατάληψη της Κρήτης από τον Νικηφόρο Φωκά το 961.³⁷

Κατά τον 10^ο αιώνα η Μονεμβασία αναδεικνύεται σε σημαντικό ναυτικό και εμπορικό κέντρο. Μονεμβασιώτες έμποροι εμφανίζονται στην αγορά της Θεσσαλονίκης.³⁸ Το 1082, Ο αυτοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός(1081-1118), έδωσε προνόμια στη Μονεμβασία, αφού με την πολιτική οξυδέρκεια που το διέκρινε, την θεώρησε ως «φύλακα της δυτικής εισόδου του Αιγαίου πελάγους».³⁹ Τα Βενετσιάνικα καράβια που μετέφεραν τα λείψανα του αγίου Νικολάου από τα Μύρα στο Μπάρι, πέρασαν από τη Μονεμβασία γύρω στο 1087 και στάθμευσαν στον λιμένα του Ιέρακος.⁴⁰

Τόσο για την επίκαιρη θέση της, αλλά και λόγω της δύναμης της τοπικής αριστοκρατίας, δόθηκε στη Μονεμβασία η ελευθερία της αυτοδιοίκησης. Έτσι χάρη στο πολιτικό πνεύμα των κατοίκων της, τη σωφροσύνη των τοπικών αρχόντων και την ισχύ των φυσικών οχυρωμάτων της, οι δυνάμεις της Μονεμβασίας κατόρθωσαν να αποκρούσουν την πολιορκία των Νορμανδών της Σικελίας το 1147, όταν αυτοκράτορας ήταν ο Μανουήλ Κομνηνός (1143-1180).⁴¹

Όπως είναι γνωστό, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους κατά την Δ΄ Σταυροφορία το 1204, ακολούθησε σε ένα μεγάλο τμήμα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, η περίοδος της Φραγκοκρατίας. Μία από τις περιοχές της αυτοκρατορίας, που πέρασαν στην κυριαρχία των Φράγκων, ήταν και η Πελοπόννησος. Η έναρξη των επιχειρήσεων για την κατάκτησή της άρχισε το 1205 και είχε σχεδόν ολοκληρωθεί το 1246. Το μόνο τμήμα το οποίο εξακολουθούσε να παραμένει ελεύθερο ήταν η Μονεμβασία. Οι Φράγκοι κατάλαβαν, ότι δεν μπορούσαν να εδραιώσουν το κράτος τους στην Πελοπόννησο χωρίς την προσάρτησή της.⁴²

³⁷ Καλλιγά, 2010, 46

³⁸ Καλαμαρά, 2010, 82.

³⁹ Τσιριγώτης, 2005, 15. Είναι πιθανό το αριστούργημα της Οδηγήτριας στην επάνω πόλη να είναι έργο της εποχής του Αλεξίου του Κομνηνού. Μάλιστα η Μονή της Πάτμου, οι Μονές της Κεχαριτωμένης και του Φιλανθρώπου Σωτήρος στον Κεράτιο και η Χοζοβιώτισσα στην Αμοργό, είναι έργα της Βασιλείας του Αλεξίου. (βλ.σχετ. Τσιριγώτης, 2005, 15-16).

⁴⁰ Καλλιγά, 2010, 57. Το έτος 878 ο Ιέραξ ή Γέρακας, το σημαντικό λιμάνι που βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από την Μονεμβασία, μπόρεσε να φιλοξενήσει ολόκληρο τον βυζαντινό στόλο, λόγω αντίξων καιρικών συνθηκών, καθώς κατευθυνόταν προς την Σικελία για να συνδράμει τις Συρακούσες, τις οποίες πολιορκούσαν οι Άραβες. Ο ναύαρχος Αδριανός αποφάσισε να παραμείνει στο ασφαλές λιμάνι για αρκετό καιρό, εξαιτίας μάλλον της απροθυμίας του να συγκρουστεί με τους Άραβες. (βλ.σχετ. Καλλιγά, 2010, 37).

⁴¹ Στίκας, 1986, 272.

⁴² Κίγκα, 1985, 112

Την εκστρατεία οργάνωσε και διηύθυνε το 1246, ο Γουλιέλμος Βιλλαρδουίνος. Πολιόρκησε το κάστρο για τρία ολόκληρα χρόνια και τελικά πέτυχε την παράδοσή του υπό όρους το 1248. Την παράδοση του κάστρου ακολούθησε η είσοδος στρατευμάτων στον χώρο, του Φράγκου διοικητή και του Λατίνου επισκόπου.⁴³ Ο Γουλιέλμος μετά την κατάληψη της Μονεμβασίας αναχώρησε για τη Λακεδαιμονία, όπου έχτισε το κάστρο του Μυστρά. Ωστόσο, το 1259 ηττήθηκε στη μάχη της Πελαγονίας, από τον αρχιστράτηγο Ιωάννη, αδερφό του αυτοκράτορα της Νίκαιας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1261-1282). Ο Γουλιέλμος, συνελήφθη αιχμάλωτος και έπειτα από τρία χρόνια, το 1262, εξαγόρασε την ελευθερία του με το να παραδώσει στους βυζαντινούς τα κάστρα στον Μυστρά, στη Μαΐνη και στη Μονεμβασία.⁴⁴ Έτσι, η πόλη επανήλθε στο βυζαντινό κράτος, μάλιστα ένα χρόνο πριν, το 1261, ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1261-1282), είχε ανακαταλάβει την Κωνσταντινούπολη.

Μονεμβασία η Κάτω Πόλη. Πηγή: <http://www.mixanitouxronou.gr>

⁴³ Κίγκα, 1985, 112-113. Οι όροι της παράδοσης που έγιναν δεκτοί ήταν: να μείνουν ελεύθεροι, να μην πληρώνουν φόρους και να μην υπηρετούν στον στρατό ξηράς, παρά μόνο στα πλοία με το μεγαλύτερο μισθό. (βλ. σχετ. Καλογεράς, 1955, 53). Επιπλέον εκπρόσωποι των τριών αριστοκρατικών οικογενειών, Μαμωνά, Σοφιανού και Δαιμονογιάννη, παρέδωσαν με κάθε επισημότητα στον Γουλιέλμο Β΄ Βιλλαρδουίνο τα κλειδιά της πόλης. (βλ. σχετ. Καλλιγά, 2010, 69).

⁴⁴ Καλογεράς, 1955, 54. Ο Λατίνος αυτοκράτορας Βαλδουΐνος Β΄ φεύγοντας από την Κωνσταντινούπολη, πέρασε από Αθήνα και Πειραιά, για να καταφύγει στην Μονεμβασία, από την οποία αναχώρησε για την Δύση. Τότε έμαθε, ότι ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, ανταλλάσσει τον αιχμάλωτό του Γουλιέλμο με το κάστρο της Μονεμβασίας. (βλ. σχετ. Καλογεράς, 1955, 54).

4. ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ 1282-1341

Την εποχή μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1261-1282), όλα μεγάλα λιμάνια της Πελοποννήσου βρίσκονται στα χέρια των Βενετών ή των Φράγκων. Το μόνο σημαντικό λιμάνι το οποίο είχαν οι βυζαντινοί ήταν η Μονεμβασία, μέσω της οποίας συνδεόταν ο Μυστράς με την Κωνσταντινούπολη και γινόταν η μεταφορά αξιωματούχων και στρατευμάτων.⁴⁵

Ο γιός του Μιχαήλ, Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282-1328) με χρυσόβουλα το 1284, το 1293 και το 1301, έδωσε σημαντικά προνόμια στη Μονεμβασία.⁴⁶ Παραχώρησε φοροαπαλλαγές⁴⁷ και κατέστησε την Μητρόπολη 10^η στην τάξη των μητροπόλεων, επεκτείνοντας τα όριά της μέχρι την Πύλο.⁴⁸ Ο Μητροπολίτης Μονεμβασίας έγινε έξαρχος ολόκληρης της Πελοποννήσου και μπορούσε να προσαγορεύεται με τον ανώτατο εκκλησιαστικό τίτλο «Παναγιώτατος».⁴⁹ Τα προνόμια αυτά, έδωσαν την δυνατότητα στους Μονεμβασίτες να διευρύνουν το πεδίο των δραστηριοτήτων τους. Ως έμποροι διέσχιζαν με τα καράβια τους όλο το Αιγαίο και τη Μαύρη Θάλασσα και εγκαθίσταντο στα μεγαλύτερα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου. Η πόλη εξελίχθηκε σε κέντρο συναλλαγών και συσσώρευσης αγαθών. Κατά την διάρκεια της βασιλείας του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328), η Μονεμβασία έφτασε στο σημείο να είναι ίσως η πλουσιότερη πόλη του Βυζαντίου.⁵⁰

Ο πλούτος της όμως την έκανε ελκυστική στους πειρατές. Έτσι το 1292, ο Ρουτζέρο ντέ Λαούρια, ναύαρχος του βασιλιά Πέτρου Γ΄ της Αραγωνίας, αφού επαναστάτησε εναντίον του βασιλιά, εμφανίστηκε στο Αιγαίο λεηλατώντας τα νησιά. Την Μονεμβασία, ονομαστή για τα πλούτη της, τα περίφημα μεταξωτά υφαντά και το κρασί της την άφησε τελευταία. Τελικά με δόλο, λεηλάτησε την κάτω πόλη και πήρε πολλούς αιχμαλώτους.⁵¹

⁴⁵ Καλλιγά, 2003, 140.

⁴⁶ Καλογεράς, 1955, 60-61.

⁴⁷ Καλαμαρά, 2010, 82.

⁴⁸ Στίκας, 1986, 275. Είναι χαρακτηριστικό ότι πλέον η Μητρόπολη Μονεμβασίας κάλυπτε τους σημερινούς νομούς Λακωνίας, Μεσσηνίας και από τον νομό Αρκαδίας, την επαρχία της Κυνουρίας (βλ.σχετ. Παπαμιχαλόπουλος, 1874, 5.)

⁴⁹ Παπαδάκης, 1974, 8.

⁵⁰ Καλλιγά, 2003, 147.

Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος(1328-1341), εγγονός του Ανδρόνικου Β΄ (1282-1328), του μεγάλου ευεργέτου της πόλης, αφού όπως είδαμε εξέδωσε σημαντικά χρυσόβουλα για την Μονεμβασία, το 1336, εξέδωσε και αυτός ένα χρυσόβουλο, το οποίο δεν αφορούσε μόνο τους κατοίκους της Μονεμβασίας, αλλά και τους Μονεμβασιώτες που είχαν διασπαρεί στην αυτοκρατορία. Το χρυσόβουλο αυτό πρέπει να πρόσφερε τρομερή ώθηση στις οικονομικές δραστηριότητες των Μονεμβασιωτών. Τα περισσότερα προϊόντα θα μπορούσαν να τα διακινούν, χωρίς να πληρώνουν φόρους.⁵²

Την εποχή όπως είδαμε από ο 1282 έως το 1341, η Μονεμβασία βίωσε τον «χρυσό αιώνα της». Η πρόοδος και η ευημερία της πόλης έφτασαν στο αποκορύφωμα τους. Υπήρχαν ιερατικές και φιλοσοφικές σχολές, άκμαζε η οιοποιία, η βυρσοδεψία, και η υποδηματοποιία. Επίσης άκμαζε η υφαντουργία και το εμπόριο αφού ήταν ενεργά τα λιμάνια της, το Πορτέλλο, η Κουρκούλα, το Μαντράκι και το Λαζαρέτο. Η εμπορική αυτή μεγάλη κίνηση εξασφάλιζε πλούτο, αφ' ενός με την εισαγωγή προϊόντων της Ανατολής και της Δύσης και αφ' ετέρου με τις εξαγωγές της: τα βαρύτιμα υφάσματα και το εξαιρετικό κρασί της που ήταν ονομαστό με την ονομασία Μαλβεζύ ή Μαλβάζια,⁵³ ήταν οι κύριες πηγές του πλούτου της που προήλθε από το εμπόριο.

⁵¹ Καλογεράς, 1955, 57-58. Ο Ναύαρχος ντέ Λαούρια αφού έκρυψε τα πλοία του στο κόλπο του Γέρακα, εμφανίστηκε με ένα πλοίο ως βενετός έμπορος. Ξεγέλασε τους κατοίκους οι οποίοι τον κάλεσαν στο κάστρο. Το βράδυ ήρθαν κρυφά τα υπόλοιπα πλοία και έτσι ακολούθησε η λεηλασία της πόλης. Ανάμεσα στους αιχμαλώτους ήταν και ο Μητροπολίτης Νικόλαος. Μεταφέρθηκε στη Μεσσήνη της Σικελίας και αργότερα αφέθηκε ελεύθερος αφού οι Μονεμβασιώτες πλήρωσαν λύτρα. (Βλ. σχετ. Καλογεράς, 1957, 57-58)

⁵² Καλλιγά, 2010, 81-82.

⁵³ Τσιλιβάκος, 1956, 19-20. Κατά την χρονική περίοδο 1282-1341 βρίσκουμε την Μονεμβασία στον κολοφώνα της δόξης της, σε μια περίοδο έξοχης πνευματικής και οικονομικής ανάπτυξης. Στον εδαφικό στενό χώρο της υπήρχαν 8.000 οικίες και 40 εκκλησίες. Για να επαρκέσει ο χώρος σε ένα τόσο μικρό εδαφικό χώρο, χτίστηκαν οι οικίες επί θολωτών καμαρών, κάτω από τις οποίες υπήρχαν δρόμοι «δρομικές», έτσι ώστε και ο χώρος των δρόμων να χρησιμοποιηθεί ως χώρος οικοδομήσιμος. (Βλ. σχετ Παπαδάκης, 1974, 8-9).

Ο πλούτος της Μονεμβασίας φαίνεται ακόμα από το γεγονός, ότι το 1324 κλήθηκαν οι Μητροπόλεις να ενισχύσουν το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, ενώ η Πάτρα πλήρωσε 40 και η Θεσσαλονίκη 200 υπέρπυρα (χρυσά νομίσματα), η Μονεμβασία πλήρωσε 800 υπέρπυρα, δηλαδή το τετραπλάσιο των πλουσιότερων μητροπολιτικών εδρών. (Βλ.σχετ Καλλιγά, 2003, 147).

Μαλβαζία έλεγαν το αγαπημένο γλυκό κρασί των Βυζαντινών και Φράγκων. Στην τουρκοκρατία οι αμπελώνες της Μονεμβασιάς καταστράφηκαν, αλλά κάποια κλήματα «επέζησαν» στην Πάρο και την Κρήτη. Επίσης κάποια ταξίδεψαν στη Δύση. Έτσι, σήμερα τα συναντάμε σε Γαλλία και Πορτογαλία με άλλα ονόματα, όπως Malvoisie και Malmsey. <http://www.mixanitouxronou.gr/malvazia> (τελευταία επίσκεψη 23.10.2018).

5. Η ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑ ΥΠΑΓΕΤΑΙ ΣΤΟ ΔΕΣΠΟΤΑΤΟ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

Όταν πέθανε ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος (1328-1341), οι δύο γιοι του ο Ιωάννης και ο Μανουήλ ήταν ακόμα ανήλικοι, έτσι βρήκε ευκαιρία να επαναστατήσει ο στρατηγός Ιωάννης Καντακουζηνός και ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας του Βυζαντίου, ως Ιωάννης ΣΤ΄ (1347-1354). Τον Ιωάννη έστεψε, ο Μητροπολίτης Μονεμβασίας Ισίδωρος, ο οποίος τότε ήταν Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Ο Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός το 1348 έκανε τον Μυστρά Δεσποτάτο, με πρώτο Δεσπότη τον δευτερότοκο γιο του Μανουήλ. Η Μονεμβασία πλέον υπήχθη υπό την κυριαρχία του Δεσποτάτου του Μυστρά. Μετά τον Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνό(1347-1354), αυτοκράτορας έγινε ο γιος του Ανδρόνικου Γ΄, ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος(1341-1391) ο οποίος διόρισε ως Δεσπότη του Μυστρά τον γιό του Θεόδωρο Α΄ Παλαιολόγο. Ο Θεόδωρος έχοντας έρθει σε διένεξη με τον άρχοντα της Μονεμβασίας Παύλο Μαμωνά, επειδή ο Παύλος είχε ζητήσει την Βοήθεια του Σουλτάνου Βαγιαζήτ παραχώρησε την Μονεμβασία στους Βενετούς το 1383.⁵⁴ Τελικά οι κάτοικοι αντέδρασαν και το κάστρο παρέμεινε σε βυζαντινά χέρια.⁵⁵

Όστόσο ο Παύλος Μαμωνάς αφού κατέφυγε αρχικά στη Βενετία και μετά στις Σέρρες, το 1394 πρόσφερε την Μονεμβασία στον Σουλτάνο Βαγιαζήτ, ο οποίος έστειλε τον Ομάρ Μπέη και την κατέλαβε.⁵⁶ Η κατάληψη από τους Οθωμανούς Τούρκους κράτησε για λίγους μήνες, γιατί εν τω μεταξύ, ο Σουλτάνος ανακάλεσε τα στρατεύματα και αναχώρησε για τη Μικρά Ασία, αφού είχε εμφανιστεί ο αρχηγός των Τατάρων Ταμερλάνος.⁵⁷

Κατά την περίοδο αυτή, η Μονεμβασία ανέδειξε δύο άνδρες των γραμμάτων, τον Γεώργιο Σφραντζή και τον μοναχό Ισίδωρο. Ο Γεώργιος Σφραντζής, ήταν ο ιστορικός της τουρκικής κατάκτησης, ο γραμματέας και έμπιστος φίλος του τελευταίου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου

⁵⁴ Καλογεράς, 1955, 73-75.

⁵⁵ Καλαμαρά, 2010, 83.

⁵⁶ Τσιλιβάκος, 1956, 21.

⁵⁷ Καλογεράς, 1955, 77. Ο Σφραντζής, στο ιστορικό του κείμενο, «Το χρονικό της αλώσεως» γράφει για την Μονεμβασία: «... Είναι αδύνατον να βρεθεί στη γη, κάτω από το φως του ήλιου, άλλο φρούριο που να είναι τόσο ισχυρό και απόρθητο και που να μπορεί να αντισταθεί σε οποιαδήποτε πολεμική μηχανή...». (Βλ.σχετ. Κουτσογιαννόπουλος, 2001, 15).

(1449-1453), ο συνετός διπλωμάτης, ο οποίος μετά από μια περιπετειώδη ζωή πέθανε στην Κέρκυρα και ο τάφος του βρίσκεται στον βυζαντινό ναό των αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου.⁵⁸

Ο Ισίδωρος έμεινε στην ιστορία από μια σειρά διδακτικές επιστολές που έγραψε.⁵⁹ Μάλιστα, μία από αυτές απευθυνόταν στον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄.⁶⁰ Το 1433 χειροτονήθηκε Μητροπολίτης Ρωσίας και το 1438 συμμετείχε στη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας, κατά την οποία κηρύχθηκε η ένωση των Εκκλησιών. Λόγω της αντίδρασης του λαού για την ένωση, ο ίδιος αναγκάστηκε σε παραίτηση. Κατόπιν μετέβη στη Ρώμη όπου έγινε καρδινάλιος της Καθολικής Εκκλησίας.⁶¹

Μονεμβασία. Απεικόνιση του Thomas Wyse (1791-1862).

⁵⁸ Στίκας, 1986, 277

⁵⁹ Στίκας, 1986, 277.

⁶⁰ Miller, 1907, 235.

⁶¹ Καλλιγά, 2010, 101-102. Επιπλέον ο Ισίδωρος στην Κωνσταντινούπολη συνεργάστηκε με τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο (1391-1425) για την αντιγραφή του Επιταφίου που είχε συνθέσει ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Αργότερα Ο Ισίδωρος διάβασε τον Επιτάφιο κατά την διάρκεια επιμνημόσυνης δέησης στον Μυστρά. (Βλ.σχετ Καλλιγά, 2003, 227).

6. Η ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑ ΤΟΝ 15^ο ΚΑΙ 16^ο ΑΙΩΝΑ

Το 1453 έπεσε η Κωνσταντινούπολη στα χέρια του Μωάμεθ Β΄. Ο Θρυλικός Κωνσταντίνος Παλαιολόγος(1449-1453), με το αίμα του ξέπλυνε κάθε κηλίδα των αρχόντων της αυτοκρατορίας.⁶² Αυτήν την εποχή στην Πελοπόννησο η κατάσταση ήταν χαοτική. Οι δύο δεσπότες Θωμάς Παλαιολόγος και Δημήτριος Παλαιολόγος (1428-1460), που είχαν μοιραστεί την ηγεμονία, βρίσκονταν σε συνεχείς συγκρούσεις μεταξύ τους. Και οι δύο ήταν υποτελείς στον Σουλτάνο, αλλά είχαν διαφορετικές προτιμήσεις, Ο Θωμάς τη Δύση και ο Δημήτριος την Ανατολή. Το 1460 ο Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής, εισέβαλε στην Πελοπόννησο με αποτέλεσμα ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων από διάφορα μέρη, να συρρεύσει στη Μονεμβασία αναζητώντας ασφαλές καταφύγιο. Ο Δεσπότης Δημήτριος βρισκόταν και αυτός στο κάστρο με τη γυναίκα και την κόρη του. Από τη Μονεμβασία επέστρεψε στον Μυστρά και παραδόθηκε στον Σουλτάνο μαζί με την πόλη τον Μάιο του 1460.⁶³

Ο Μωάμεθ Β΄ συμφώνησε με το Θωμά να του παραδώσει ο τελευταίος, το Δεσποτάτο και με τον Δημήτριο να πάρει την κόρη του Ελένη ως σύζυγό του. Γι' αυτό και ο ιστορικός Γεώργιος Σφραντζής, αγανακτισμένος γράφει για τον Θωμά: « πάντα τά ρηθέντα ἄστυα παρέδωσε τῷ Ἄμηνῃ (αφέντη, σουλτάνο) ὡς λάχανα κήπου».⁶⁴

Ο Δημήτριος Παλαιολόγος, έστειλε πρεσβεία στη Μονεμβασία για την παράδοση της Ελένης με τη μητέρα της και των κλειδιών του Κάστρου. Δύο φορές έφθασαν οι απεσταλμένοι του Δεσπότη στη Μονεμβασία. Την πρώτη φορά, τους εδίωξαν και τη δεύτερη, αφού παραδόθηκαν οικειοθελώς η Ελένη με τη μητέρα της, έδιωξαν πάλι τους πρέσβεις και παράγγειλαν στον Μωάμεθ:⁶⁵ «Ἡμεῖς δέ οὐδεμίαν ἐξουσίαν ἔχομεν τά παρά τοῦ Θεοῦ κτιστέντα ὀρίζειν και χαρίζειν».⁶⁶ Που σημαίνει εμείς σε εκείνα που δημιουργήθηκαν από τον Θεό δεν έχουμε καμία εξουσία να τα ορίζουμε και να τα χαρίζουμε. Οι Μονεμβασιώτες με

⁶² Καλογεράς, 1955, 82.

⁶³ Καλλιγά, 2010, 103.

⁶⁴ Καλογεράς, 1955, 83.

⁶⁵ Τσιλιβάκος, 1956, 23.

⁶⁶ Καλλιγά, 2010, 105.

το υψηλό τους εθνικό φρόνημα και το θάρρος τους έθεσαν φραγμό στα κατακτητικά σχέδια του Μωάμεθ Β΄ σε αυτή τη γωνιά της Πελοποννήσου. Έτσι, μόνο στη Μονεμβασία, κυμάτιζε ακόμη υπερήφανα η σημαία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.⁶⁷

Οι Μονεμβασιώτες, μετά την άρνησή τους να παραδώσουν την πόλη στον Μωάμεθ, την έθεσαν στη διάθεση του δεσπότη Θωμά Παλαιολόγου, που ήταν ο νόμιμος πλέον κληρονόμος του Βυζαντίου και βρισκόταν στην Πελοπόννησο.⁶⁸ Ο Θωμάς, μη μπορώντας να την υπερασπιστεί, το 1460 την παρέδωσε στον Πάπα Πίο Β΄, ο οποίος έστειλε στρατό για να αντιμετωπίσει τους Τούρκους.⁶⁹ Έσβησε έτσι και η τελευταία ελεύθερη πόλη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και μαζί της και οι Παλαιολόγοι, εφόσον ο Θωμάς βρήκε καταφύγιο στην Ιταλία, όπου και απεβίωσε το 1465, ο Δημήτριος λόγω των υπηρεσιών που πρόσφερε στους Τούρκους κατακτητές αφού έλαβε την διοίκηση Λήμνου, Ίμβρου, Θάσου και Σαμοθράκης, το 1470 πέθανε στην Αδριανούπολη ως μοναχός με το όνομα Δαβίδ και τέλος διότι μετά την παράδοση της πόλης στον Πάπα, ο ηγεμόνας της Μονεμβασίας Μανουήλ Παλαιολόγος (1455 - 1512), ο μικρότερος γιος του Δεσπότη του Μορέως θωμά, έφυγε στη Δύση.⁷⁰

Στη συνέχεια, λόγω της κήρυξης του Βενετοτουρκικού πολέμου, αναγκάστηκε ο Πάπας να παραδώσει την Μονεμβασία το 1464 στους Βενετούς, αφού οι κάτοικοι προτίμησαν την ισχυρή αυτή ναυτική δύναμη. Έκτοτε, μέχρι το 1540, η Μονεμβασία ήταν βενετική (Α΄ Βενετοκρατία 1464-1540). Ένας διοικητής (Podestá) εξελέγη για δύο έτη. Οι Βενετοί εφάρμοσαν το βυζαντινό

⁶⁷ Καλογεράς, 1955, 84.

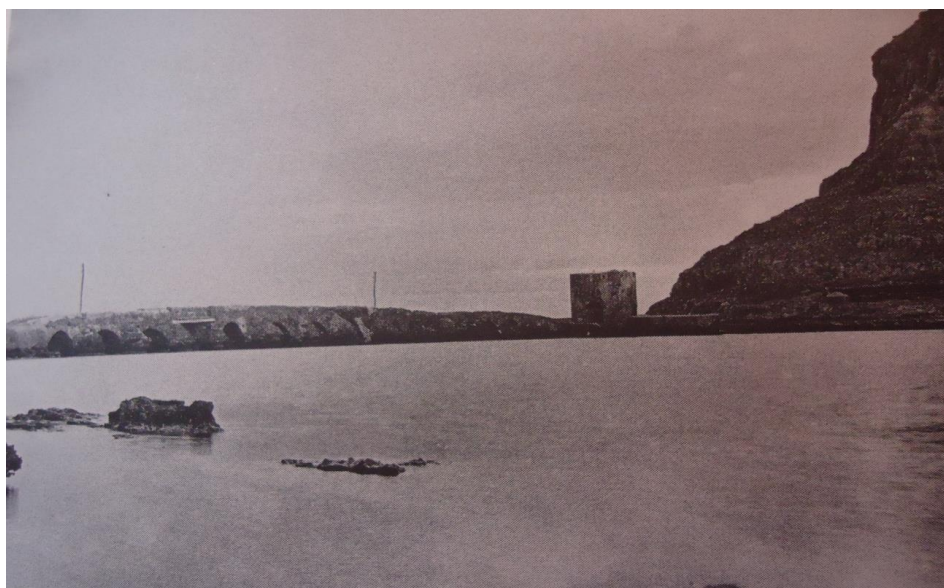
⁶⁸ Καλλιγά, 2010, 106. Τον Απρίλιο του 1462 ο Θωμάς Παλαιολόγος, πήγε πρώτα στην Κέρκυρα και μετά στη Ρώμη, ασπασθηκε τον καθολικισμό και πρόσφερε στον Πάπα το πολύτιμο λείψανο του Αποστόλου Ανδρέα το οποίο μετέφερε από την Πάτρα. Η κόρη του Θωμά Ζωή, μετονομάστηκε σε Σοφία και παντρεύτηκε τον Ιβάν Γ΄ μέγα δούκα της Μοσχοβίας, μεταλαμπαδεύοντας τα Βυζαντινά ήθη στην Ρωσική Αυλή. Ο υιός της Βασίλειος Γ΄, ήταν πατέρας του Ιβάν Δ΄ του τρομερού, που άλλαξε τον τίτλο του σε καίσαρα (tsar), διεκδικώντας ως Αυτοκράτορας των Ρωμαίων τη διαδοχή και υιοθετώντας τον δικέφαλο αετό ως θυρεό της Ρωσίας.

⁶⁹ Παπαμιχαλόπουλος, 1874, 37-38.(Σημ. Την εποχή αυτή ο Πάπας έχει και κοσμική διοίκηση).

⁷⁰ Καλογεράς, 1955, 85-86.

σύστημα επισκευής των τειχών και ως προς τα θέματα της εκκλησίας όρισαν δύο επισκόπους: Λατίνο και Ορθόδοξο.⁷¹

Οι Βενετοί, εκτός από την διαρρύθμιση των τειχών κατασκεύασαν και τη γέφυρα που ένωνε την νησίδα της Μονεμβασίας με την ξηρά. Οι σχέσεις όμως με τους Βενετούς διαταράχτηκαν, όταν το 1494 ο Ανδρέας Παλαιολόγος γιος του Δεσπότη Θωμά κατέφυγε στη Μονεμβασία και τους υποκίνησε σε επανάσταση, με το επιχείρημα ότι τάχα θα τους βοηθήσει, ο βασιλιάς της Γαλλίας Κάρολος Η΄ Βαλουά. Μετά από λίγο όμως, τους εγκατέλειψε και έφυγε στη Δύση. Αυτό είχε ως συνέπεια, οι Βενετοί να περιορίσουν τις ελευθερίες των κατοίκων και ο Πάπας Λέων ο Ι΄ να ιδρύσει Ανωτάτη Ακαδημία.⁷²

Μονεμβασία. Η γέφυρα (1870)

⁷¹ Στίκας, 1986, 278.

⁷² Καλογεράς, 1955, 87-89. Μάλιστα το 1494 ο Ανδρέας Παλαιολόγος πώλησε τον τίτλο του βυζαντινού αυτοκράτορα στον βασιλιά της Γαλλίας Κάρολος Η΄ Βαλουά, γι' αυτό και οι οπαδοί των Παλαιολόγων ενδιαφέρθηκαν να παραδώσουν τη Μονεμβασία στους αντιπροσώπους του Καρόλου, χωρίς όμως να έχουν επιτυχία. (Βλ. Καλλιγά, 2010, 120).

7. Η ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ Α΄ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ Β΄ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ.

Τον 16^ο αιώνα η Βενετία βρισκόταν σε οικονομική ύφεση, μιας και δεν διαχειριζόταν αποκλειστικά το εμπόριο στη Μεσόγειο και επιπλέον ξέσπασε ο πόλεμος μεταξύ Βενετών και Τούρκων. Το 1540, μετά τη ναυμαχία της Πρέβεζας και την ήττα τους, οι Βενετοί αναγκάστηκαν να συνάψουν ειρήνη με τον Σουλτάνο Σουλεϊμάν Β΄. Η συμφωνία τους υποχρέωνε τους να παραδώσουν την Μονεμβασία στους Τούρκους.⁷³

Οι Βενετοί, προέτρεψαν τους κατοίκους να μετοικήσουν στα Κύθηρα, για να τους χρησιμοποιούν στις πολεμικές τους επιχειρήσεις. Ωστόσο, ο Μητροπολίτης Μονεμβασίας Μητροφάνης, με μια συγκινητική επιστολή προσπάθησε να αποτρέψει την μετοικεσία. Τελικά εγκαταλειμμένοι από τους Βενετούς και μη μπορώντας να αντιδράσουν στη επερχόμενη τουρκική κυριαρχία, πολλοί από τους κατοίκους αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην Κέρκυρα, στην Κεφαλονιά, στην Κύπρο και στη Δαλματία.⁷⁴ Στις 4 Νοεμβρίου του 1540, ο Βενετός φρούραρχος της Μονεμβασίας παρέδωσε τα κλειδιά του «ιερού βράχου» στον βεζύρη της Πελοποννήσου Κασίμ.

Με αυτό τον τρόπο, άρχισε η περίοδος της πρώτης Τουρκοκρατίας, η οποία κράτησε εκατό πενήντα χρόνια (1540-1690). Οι Τούρκοι ονόμασαν τη Μονεμβασία Μενεξέ-Καλεσί (κάστρο των λουλουδιών). Μάλιστα, έδωσαν στους Μονεμβασιώτες το εξαιρετικό προνόμιο να κατοικήσουν και αυτοί μαζί τους στο κάστρο, παρόλο που κάτι τέτοιο απαγορευόταν αυστηρά από την τουρκική νομοθεσία.⁷⁵

Ο Κασίμ Πασάς φρόντισε να οχυρωθεί η βορειοανατολική άκρη στην Πάνω Πόλη. Ο ναός της Οδηγήτριας έγινε τζαμί, το Φετιχιέ της «Άλωσης» ή του Σουλτάνου Σουλεϊμάν.⁷⁶ Ωστόσο η Μονεμβασία διατήρησε τα προνόμια που είχε με αποτέλεσμα το εμπόριο και οι ναυτιλία παρέμειναν στα χέρια των

⁷³ Καλογεράς, 1955, 91.

⁷⁴ Κουτσογιαννόπουλος, 2010, 53-54. Στα τρία αυτά ελληνικά νησιά σώζονται ακόμη και σήμερα ονόματα Μονεμβασιτών. Τότε μεταφέρθηκε και στη Ζάκυνθο και η εικόνα της «Παναγίας της Μονεμβασιώτισσας». (Βλ. σχετ. Καλογεράς, 1955, 93).

⁷⁵ Καλογεράς, 1955, 94.

⁷⁶ Καλλιγά, 2010, 138.

Μονεμβασιωτών.⁷⁷ Οι συνθήκες αυτές ώθησαν πολλούς κατοίκους που είχαν φύγει να επιστρέψουν. Μάλιστα το 1649, πολυπληθές κύμα Κρητικών προσφύγων εγκαταστάθηκε στη Μονεμβασία και τη γύρω περιοχή.⁷⁸

Πληροφορίες για την περίοδο αυτή έχουμε από τον Τούρκο λόγιο Ελβιγιά Τσελεμπή (1611-1682), ο οποίος μετά τις περιηγήσεις του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία έφθασε την άνοιξη του 1668 και στη Μονεμβασία.⁷⁹ Ο Τσελεμπή αναφέρει ότι το κάστρο είχε την αραβική ονομασία «Μπενεφσέ» και μέτρησε 500 σπίτια στην Επάνω Πόλη και 1600 στην Κάτω Πόλη.⁸⁰

Μονεμβασία, σχέδιο του P.M. Coronelli (1686).

Το 1645 οι Βενετοί προσπαθούσαν να ανακαταλάβουν την Πελοπόννησο. Στη Μονεμβασία απέτυχαν δύο φορές: το 1654 με τον ναύαρχο Φώσκολο και το 1663 με το αρχιναύαρχο Φραγκίσκο Μοροζίνη.⁸¹ Όταν όμως έχασαν το 1669 την Κρήτη από τους Τούρκους, στράφηκαν πάλι στη Μονεμβασία.⁸² Ο

⁷⁷ Καλογεράς, 1955, 95.

⁷⁸ Κουτσογιαννόπουλος, 2010, 56. Οι Κρήτες έποικοι ήταν τόσο πολλοί, ώστε ένα μεγάλο τμήμα της πόλης που κατοικήθηκε από αυτούς ονομάστηκε συνοικία των Κρητικών και η Εκκλησία της συνοικίας αυτής, η Παναγία η Μυρτιδιώτισσα, πήρε το όνομα Παναγία η Κρητικιά. Ακόμα μέχρι σήμερα υπάρχει στην περιοχή το επώνυμο Κρητικός.

⁷⁹ Καλλιγά, 2010, 145.

⁸⁰ Κουτσογιαννόπουλος, 2010, 56. Η ονομασία «Μπενεφσέ», ίσως να προήλθε από τις πολλές βιολέτες και αγριολούλουδα που φύτεωναν στις πλαγιές του κάστρου.

⁸¹ Καλογεράς, 1955, 100-101. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Μονεμβασιώτες αυτή την εποχή είναι κατά των Βενετών. Ίσως λόγω της βαριάς φορολογίας που επέβαλαν, της διαφοράς των θρησκειών και του ανταγωνισμού λόγω του εμπορίου.

⁸² Κουτσογιαννόπουλος, 2010, 63.

Μοροζίνη που στο μεταξύ είχε γίνει Δόγης της Βενετίας (αρχηγός του κράτους), την πολιορκήσε άλλες δύο φορές και τελικά την κατέκτησε το 1690. Έτσι, άρχισε η περίοδος της δεύτερης Βενετοκρατίας, που διήρκησε 25 χρόνια, από το 1690 έως το 1715.⁸³

Οι Βενετοί θεωρώντας ότι η παραμονή στη Μονεμβασία θα ήταν μόνιμη, ανήγειραν στο επάνω φρούριο διάφορα δημόσια κτίρια και στρατώνες και ενίσχυσαν την άμυνα της γέφυρας με την ανέγερση ενός πύργου. Την εποχή αυτή -γύρω στο 1700- ο Ανδρέας Λικίνιος εγκαταστάθηκε στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Μονεμβασία. Ο Λικίνιος είχε σπουδάξει ιατρική και φιλοσοφία στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα και άσκησε με επιτυχία την ιατρική τέχνη, στις αυλές των ηγεμόνων της Μολδαβίας και της Κωνσταντινούπολης. Από την Κέρκυρα, όπου διέμενε, έστειλε την εικόνα του Ελκόμενου Χριστού και όταν διέμεινε στη Μονεμβασία, ανήγειρε τον ναό του Αγίου Νικολάου.⁸⁴

Μονεμβασία. Χαλκογραφία, απεικόνιση του I. Danckerts. (Τέλη 17^{ου} αι.)

⁸³ Καλλιγά, 2010, 149.

⁸⁴ Καλογεράς, 1955, 115-117. Ο πύργος που έκτισαν οι Βενετοί όπως είδαμε κατεδαφίστηκε το 1855 όταν κατασκευάστηκε ο αμαξιτός δρόμος. Ο Λικίνιος απέκτησε μεγάλη φήμη ως γιατρός, όταν στην Κωνσταντινούπολη γιάτρεψε τον Σουλτάνο Αχμέτ Β΄ (1691-1695) από ευλογιά.

8. Η ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ Β΄ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΕΩΣ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ.

Ήδη, από τις αρχές του καλοκαιριού του 1715, οι δυνάμεις των Οθωμανών είχαν αρχίσει την προέλασή τους στην Πελοπόννησο. Αφού κυρίευσαν όλα τα φρούρια, ακολούθησε η σφαγή και η αιχμαλωσία των κατοίκων τους. Στη Μονεμβασία οι Βενετοί, αφού έπεισαν τους κατοίκους ότι θα μπορούσαν και αυτοί να αναχωρήσουν, υπέγραψαν την παράδοση της πόλης στις 7 Σεπτεμβρίου 1715. Με αυτό τον τρόπο άρχισε η δεύτερη περίοδος της Τουρκοκρατίας η οποία διήρκησε 106 χρόνια (1715-1821). Η συμφωνία όμως προέβλεπε ότι μόνο οι Βενετοί θα έφευγαν. Έτσι, 80 οικογένειες των κατοίκων μεταφέρθηκαν από τους Τούρκους, στα σκλαβοπάζαρα της Κωνσταντινούπολης, ανάμεσα σε αυτούς ήταν και ο Ανδρέας Λικίνιος, που τελικά εκτελέστηκε.⁸⁵

Με τον καιρό επικράτησε ηρεμία στη Μονεμβασία. Μάλιστα το 1720 ή 1732, ιδρύθηκε στο Κάστρο από τον έμπορο Νικόλαο Χρυσογιάννη, ένα από τα πρώτα σχολεία της Πελοποννήσου.⁸⁶ Τον Φεβρουάριο όμως του 1770 στην Πελοπόννησο, οι αδελφοί Ορλώφ από την πλευρά της Ρωσίας και ελληνικές οικογένειες της Πελοποννήσου, όπως και ο μητροπολίτης Μονεμβασίας-Καλαμάτας Άνθιμος, υποκίνησαν επανάσταση εναντίων των Τούρκων (Ορλωφικά). Η επανάσταση απέτυχε, ο ρωσικός στόλος απέπλευσε, και οι Έλληνες εγκαταλείφθηκαν αβοήθητοι. Η ευρύτερη περιοχή της Μονεμβασίας ερήμωσε και από τότε άρχισε η παρακμή της. Γι' αυτό ο Άγγλος περιηγητής Ουίλιαμ Μάρτιν Ληκ (1777-1860), όταν επισκέφτηκε τη Μονεμβασία το 1805, ανέφερε ότι ο χριστιανικός πληθυσμός της περιοχής δεν ξεπερνούσε τους 500 Έλληνες.⁸⁷

Στα χρόνια που ακολούθησαν η Φιλική Εταιρεία προετοίμαζε την επανάσταση. Η Μονεμβασία ήταν από τις πρώτες πόλεις που αντιπροσωπευόταν στην Φιλική Εταιρία με τρεις εκπροσώπους: τον

⁸⁵ Καλλιγά, 2010, 170-176.

⁸⁶ Καλαμαρά, 2010, 83. Ο Νικόλαος Χρυσογιάννης καταγόταν από τη Μονεμβασία και ήταν μεγάλος έμπορος στη Σμύρνη. Διέθεσε κληροδότημα 2.500 γρόσια, με τους τόκους του οποίου να πληρώνεται ο διδάσκαλος του σχολείου της Μονεμβασίας και να προικοδοτούνται οι άπορες κοπέλες της πόλης. (βλ. Στάππας, 1993, 446).

⁸⁷ Καλλιγά, 2010,175-176. Οι Τούρκοι για να αντιμετωπίσουν την επανάσταση κάλεσαν τους Αλβανούς, οι οποίοι αφού εισέβαλαν στον Μοριά, έκαναν τρομακτικές καταστροφές. Έκαψαν στη Μονεμβασία τον ναό του Ελκομένου, που παρέμεινε αλειτούργητος τη Δεκαετία του 1870. Μητροπολίτη Χρύσανθο Παγώνη, τον Παναγιωτάκη Καλογερά και τον Ιωάννη Δεσποτόπουλο ή Ευγενίδη.⁸⁸ Την 28^η Μαρτίου 1821 συγκεντρώθηκαν στρατεύματα Ελλήνων στη Μονεμβασία. Ακολούθησε η πολιορκία των Τούρκων που είχαν καταφύγει στο κάστρο. Τελικά, οι Τούρκοι λόγω της πείνας, παραδόθηκαν στις 23 Ιουλίου 1821 στον πρίγκιπα Αλέξανδρο Καντακουζηνό, πληρεξούσιο του Δημήτριου Υψηλάντη, ο οποίος έγραψε: « εκ του Κάστρου της Μονεμβασίας... σπεύδω να σας φανερώσω την χαροποιάν αγελίαν ότι σήμερον γινόμεθα κύριοι του κάστρου». Στον μητροπολιτικό Ναό, του Ελκομένου Χριστού, οι Έλληνες έβαλαν συγκινητική δοξολογία. Είχαν περάσει 361 χρόνια, από τότε που έφυγε από τη Μονεμβασία όπως είδαμε, ο τελευταίος της ηγεμόνας Μανουήλ Παλαιολόγος (1455 - 1512) .⁸⁹

Από όλα τα φρούρια της Πελοποννήσου η Μονεμβασία απελευθερώθηκε πρώτη. Το γεγονός αυτό ωφέλησε διπλά τον αγώνα για ελευθερία. Πρώτον, τονώθηκε το ηθικό των Ελλήνων και δεύτερον στο κάστρο υπήρχαν πολλές αποθήκες με πολεμοφόδια, τα οποία χρησίμευσαν για την πολιορκία των φρουρίων της Τρίπολης, Ναυπλίου, Νεοκάστρου και Κορίνθου.⁹⁰

Η πολιορκία της Μονεμβασίας το 1821. Πίνακας του Αλέξ. Ησαΐα. Ιστορικό Μουσείο.

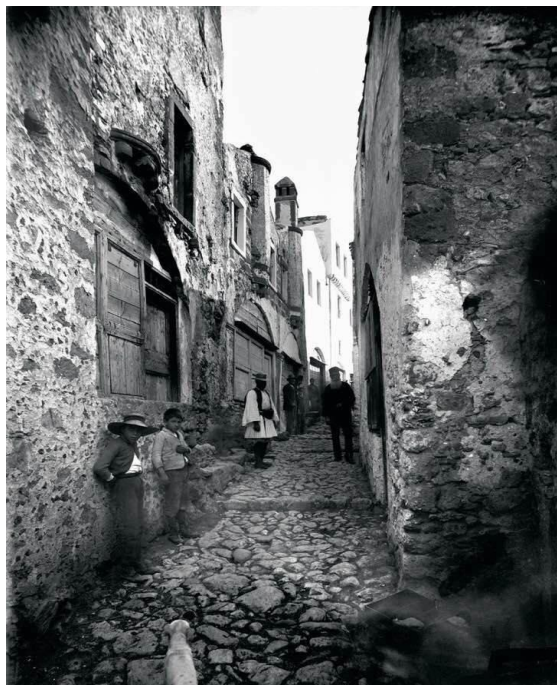
⁸⁸ Καλογεράς, 1955, 124. Ο Μητροπολίτης Χρύσανθος Παγώνης θανατώθηκε από τους Τούρκους στην Τρίπολη λίγο μετά την έναρξη της Επανάστασης.

⁸⁹ Καλογεράς, 1955, 163. Τον Μάρτιο του 1821, στο ύψωμα Σαμαράκι, ο γενικός αρχηγός της πολιορκίας Πιέρρος- Μαγγιόρος Γρηγοράκης, ύψωσε τη σημαία της ελευθερίας, που σήμερα βρίσκεται στο Εθνολογικό Μουσείο στην Αθήνα. (βλ.σχετ. Καλογεράς,1957, 9)

⁹⁰ Παπαμιχαλόπουλος, 1874, 92. Ο ιστορικός Ιωάννης Φιλήμων έγραψε: « τοις πάσι και μάλιστα τοις μακράν κειμένοις Έλλησι παράδοξον τι και μυθώδες εφάνη η είδησις της κυριεύσεως του φρουρίου». (βλ. Γκίκα, 1982, 133).

Δυστυχώς μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους ακολούθησαν εμφύλιες διαμάχες, όπως η πολιορκία του κάστρου από σώμα Μανιατών, τον Σεπτέμβριο του 1823. Η κατάσταση επιδεινώθηκε από την εισβολή στην Πελοπόννησο του αιγυπτιακού στρατού υπό τον Ιμπραήμ Πασά, ο οποίος στα τέλη Αυγούστου 1825, κινήθηκε από τη Τρίπολη προς την περιοχή της Μονεμβασίας. Μάλιστα στις 5 Σεπτεμβρίου, ο αιγυπτιακός στρατός έφθασε στην περιοχή του Έλους, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι των χωριών της Μονεμβασίας να καταφύγουν στο φρούριο.⁹¹

Ωστόσο και μετά τον Ιμπραήμ, οι Μανιάτες προσπαθούν να καταλάβουν τη Μονεμβασία. Μόνο με την έλευση του πρώτου κυβερνήτη το 1828, του Ιωάννη Καποδίστρια(1776-1831) και το διορισμό του περίφημου αγωνιστή Κωνσταντίνου Κανάρη, ως διοικητή της πόλης, ησύχασαν κάπως τα πράγματα. Στις 18 Ιουνίου 1828 ο Καποδίστριας επισκέφθηκε επισήμως τη Μονεμβασία. Όμως, ο γραμματέας του Νικόλαος Δραγούμης, απογοητευμένος από την εικόνα της πόλης, αναρωτιόταν « Αλλά πού η λοιπή λαμπρότητα της πόλεως;»⁹²

Μονεμβασία 1906. Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή.

⁹¹ Καλλιγά, 2010, 194.

⁹² Καλλιγά, 2010, 195-197. Ο Ιμπραήμ Πασάς μετά από το Έλος, προχώρησε προς τους Μολάους, μετά προς τα Βάτικα και κατόπιν επέστρεψε και κατευθύνθηκε προς Απιδιά, Νιάτα,

Η εμφύλια διαμάχη που κράτησε σχεδόν από την απελευθέρωση του Κάστρου μέχρι και την έλευση του πρώτου κυβερνήτη είχε ως αποτέλεσμα, η Μονεμβασία να μην μπορέσει πλέον να παίξει κάποιο σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις για την σύσταση του νέου Ελληνικού κράτους και παρά τις προσπάθειες που έγιναν, να μην καταφέρει να αποκτήσει έστω και ένα μέρος από την παλιά της αίγλη. Στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα η Μονεμβασία ήταν σχεδόν εγκαταλειμμένη, ωστόσο, από το 1970 με την προσπάθεια τόσο των ιδιωτών όσο και του κράτους άρχισε να αναπτύσσεται τουριστικά, διατηρώντας παράλληλα την παραδοσιακή της μορφή.⁹³

Η σημερινή πόλη της Μονεμβασίας.

Γεράκι και κρεμαστή καίγοντας όλα τα χωριά στον δρόμο του. Μόνο όταν πλησίασε στις περιοχές του Πάρνωννα κινήθηκαν κάποιες ελληνικές δυνάμεις εναντίον του, ο Ιμπραήμ συνέχισε την πορεία του και στις 23 Σεπτεμβρίου επέστρεψε στην Τρίπολη. Για τη manía με την οποία γίνονταν οι καταστροφές έγραφε ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης: «Έκαυσε όλα τα πέριξ χωριά εν μόνον είχαν άκαυτον, Μολάους λεγόμενον, και το έκαυσε και εκείνο χθές. Δεν παύει όμως να καπνίζει την ατμοσφαίραν, και αφού δέν έχει πλέον χωρία να καίη, καίει τές φράκτες των αμπελιών». (βλ.σχετ. Καλλιγά, 2010, 197)

⁹³ Βουνελάκης, 2001, 21, 128-130.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ι. Η ΕΠΑΝΩ ΠΟΛΗ

Το Κάστρο όπως είδαμε, χωρίζεται σε δύο τμήματα. Στο Κάτω Κάστρο που περιτριγυρίζει την πόλη και στο Επάνω Κάστρο, τον Γουλά, που περιβάλλει όλο τον απότομο βράχο με τις απότομες κάθετες πλευρές, που έχουν ύψος περίπου 300 μέτρα.⁹⁴

Από την Κάτω Πόλη διαμέσου ενός ανηφορικού μονοπατιού με δέκα στροφές, στο μέσο περίπου της νότιας πλευράς του βράχου, εισερχόμεθα στην ακρόπολη. Εκεί υψώνεται αγέρωχο και σήμερα το «υπερνέφελον τείχος», το οποίο είναι πλούσιο σε πυργίσκους και κανονιοστοιχίες. Στο ψηλότερο προς τη δύση σημείο της ακρόπολης σώζεται ακόμα ένα οχύρωμα, διαστάσεων περίπου 3,00X 3,50 μέτρα. Το οχυρό αυτό έχει τρεις πύργους και βόρεια σε απόσταση 5,00μ. από την βορειοανατολική γωνία, έναν στρογγυλό πύργο. Το οχυρό αποτελούσε κάποτε την ακρόπολη της ακροπόλεως.⁹⁵

Στην πλατεία του φρουρίου βρίσκεται ερειπωμένο το μέγαρο του Βενετού διοικητή (Προβλεπτού), Σεβαστιανού Ρενιέρη. Στο κτίριο υπάρχει δεξαμενή όπου στο περιστόμιό της από γκρίζο ασβεστόλιθο, υπάρχουν χαραγμένα το οικόσημο και το μονόγραμμα του διοικητή, με χρονολογία 1514. Επίσης, στο ερειπωμένο φρουραρχείο υπάρχει ένας κυλινδρικός λίθος (επιστόμιο δεξαμενής), στον οποίο έχει σκαλιστεί ένα φτερωτό λιοντάρι.⁹⁶

Απέναντι από το φρουραρχείο και σε απόσταση 300 περίπου μέτρων από την θολωτή είσοδο της επάνω πόλης, στο ανατολικό άκρο του απότομου βράχου, υψώνεται το κομψό και σπουδαίο βυζαντινό μνημείο, ο ναός της Αγίας Σοφίας, ο οποίος διασώθηκε ακέραιος δια μέσου των αιώνων.⁹⁷

Στην Επάνω Πόλη του κάστρου οι ναοί που γνωρίζουμε είναι οι εξής: η Παναγία η Οδηγήτρια του 12^{ου} αιώνας, η οποία διασώθηκε ως Αγία Σοφία, ο ναός της Θεοτόκου του 10^{ου} αιώνας, σύμφωνα με τα γραφόμενα του

Για την Επάνω Πόλη, βλ. Καλογεράς (1955), Τσιλιβάκος (1956), Ξαναλάτου-Κούλουγλου (1974), Στίκας (1986), Καλλιγιάς (1996), Καλαμαρά (2010), Καλλιγιά (2010).

⁹⁴ Τσιλιβάκος, 1956, 16-17.

⁹⁵ Στίκας, 1986, 284-285.

⁹⁶ Καλογεράς, 1955, 13 Επιπλέον, στο περιστόμιο της δεξαμενής υπάρχουν και τα οικόσημα της Δημοκρατίας της Βενετίας και του διοικητή Antonio Garzoni (Καλαμαρά, 2010, 86)

⁹⁷ Στίκας, 1986, 285.

επισκόπου Μονεμβασίας Παύλου (955) και ένα τρίτος ναός για τον οποίο μαθαίνουνε από τον καθολικό επίσκοπο Αρσένιο, όταν το 1527, υπέβαλε στην Γερουσία της Βενετίας κάποιο αίτημα που αφορούσε σε μια Εκκλησία στο κάστρο, η οποία σύμφωνα με τους παλιούς τίτλους που κατείχε είχε παραχωρηθεί στην οικογένεια της μητέρας του, η οποία καταγόταν από την Μονεμβασία.⁹⁸

Οι χριστιανικοί ναοί εκτός από την Αγία Σοφία, εξαφανίστηκαν σταδιακά από την Πάνω Πόλη μετά την κατάκτησή της από τους Τούρκους, οι οποίοι δεν επέτρεπαν την εγκατάσταση χριστιανών εκεί. Από τα ερείπια των ναών εξάγουμε το συμπέρασμα ότι πρέπει να ήταν απλοί μονόχωροι θολωτοί, όμοιοι με τους ναούς της Κάτω Πόλης.⁹⁹ Επιπλέον, η Πάνω Πόλη ήδη από την περίοδο της Α΄ Βενετοκρατίας (1464-1540), έπαψε σταδιακά να κατοικείται, αφού εκεί ήταν εγκατεστημένοι ο Βενετός διοικητής (rettore ή podestà), αξιωματούχοι και η φρουρά.¹⁰⁰

Σύμφωνα, με το βίο της Αγίας Μάρθας της Μονεμβασίας, τον οποίο έγραψε ο Επίσκοπος Μονεμβασίας Παύλος, στα μέσα του 10^{ου} αιώνας (959) και το σημείωμα του κώδικα (220) της Μονής Κουτλουμουσίου (1606), οι βυζαντινές Εκκλησίες στη Μονεμβασία ήταν οι εξής: 1. Ο ναός της Υπεραγίας Θεοτόκου (μέσα 10^{ου} αι.), εντός της μονής της μακαρίας Μάρθας στην Κάτω Πόλη. 2. Ο ναός της Θεοτόκου, στην Επάνω Πόλη (μέσα 10^{ου} αι.) 3. Ο ναός της Οδηγήτριας στην Κάτω Πόλη, δίπλα στον πρώτο Ναό της Θεοτόκου (μέσα 10^{ου} αι.) 4. Επίσης, ο ναός της Οδηγήτριας στην Επάνω Πόλη (μέσα 12^{ου} αι.) 5. Ο ναός του Ελκόμενου Χριστού (τέλη 12^{ου} αι.)¹⁰¹ Από τους ναούς αυτούς σήμερα σώζονται ακέραιοι, ο ναός της Οδηγήτριας (Αγία Σοφία) και ο ναός του Ελκόμενου Χριστού.

⁹⁸ Στίκας, 1986, 291. Η Αγία Σοφία μάλλον ήταν καθολικό μοναστηριού. Άλλο μοναστήρι δεν αναφέρεται, δεν αποκλείεται όμως να υπήρχε, μαζί με τα πολλά ιδιωτικά παρεκκλήσια που ανήκαν στις σημαντικές οικογένειες που έμεναν επάνω. (Καλλιγιάς- Καλλιγιά, 1996, 14).

⁹⁹ Καλλιγιά, 2010, 226.

¹⁰⁰ Καλλιγιά, 2010, 223.

¹⁰¹ Στίκας, 1986, 292 κ. εξ. Πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχει διαφωνία μεταξύ των ερευνητών για τους Ναούς της Επάνω πόλης. Η Χάρις Καλλιγιά υποστηρίζει ότι ο ναός της Οδηγήτριας και της Αγίας Σοφίας ταυτίζονται. Επομένως αρχικά ονομαζόταν Οδηγήτρια και μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους, ονομάστηκε Αγία Σοφία. (Καλλιγιά, 2010, 226). Αντίθετα, ο Νίκος Βέης πιστεύει, ότι υπήρχε Ναός της Οδηγήτριας στην κάτω Πόλη, ο οποίος ήταν καθολικό μοναστηριού με ηγουμένη τη μακαρία Μάρθα και ότι υπήρχε και Ναός επ' ονόματι της

Οδηγήτριας στην Επάνω Πόλη, που ήταν άλλος από τον ναό της Αγίας Σοφίας (Βέης, 1933, 37-40).

Ο Τούρκος περιηγητής, Εβλιγιά Τσελεμπί (1611-1682), που όπως είδαμε, επισκέφτηκε την Μονεμβασία, την άνοιξη του 1668, περιγράφει την Επάνω Πόλη με μεγάλο θαυμασμό: «... υπάρχουν 500 καλοχτισμένα σπίτια. Το καθένα ξεχωριστά μοιάζει με κάστρο. Στεγάζονται όλα με κοκκινόχρωμα κεραμίδια. Δεν έχουν αμπέλια και οι αυλές τους είναι κάπως στενάχωρες. Καθένα από τα σπίτια αυτά είναι τέτοιας ομορφιάς που θ' άξιζαν παγκόσμια αναγνώριση...». ¹⁰²

Στην Επάνω Πόλη βρίσκουμε ακόμη, πολλά μικρά Τούρκικα λουτρά, μια πυριτιδαποθήκη και μια κρύπτη. Τέλος υπήρχαν τρεις μεγάλες υπόγειες στέρνες αφού η Μονεμβασία δεν είχε πηγαίο νερό, που τις ονόμαζαν Κερατσίνι, Κάτεργο και Καράβι. ¹⁰³

Επάνω Πόλη. Ανώνυμος δίκλιτος θολοσκέπαστος ναός.

¹⁰² Καλλιγιάς- Καλλιγιά, 1996, 15.

¹⁰³ Ξαναλάτου-Κούλουγλου, 1974, 8.

1. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ

Δείγμα της ακμαίας βυζαντινής ζωής της Μονεμβασίας είναι ο ναός της Αγίας Σοφίας, που έχει χτιστεί σε θαυμάσια θέση, στην Επάνω Πόλη, στο χείλος του βράχου. Μόνος ο ναός στέκεται όρθιος, για να μας υπενθυμίζει τον βυζαντινό πνευματικό βίο της Μονεμβασίας και να μας αναθερμαίνει τον πόθο για τα Ελληνικά ιδεώδη. Από εκεί επάνω ίλιγγος καταλαμβάνει τον επισκέπτη, όταν παρατηρεί την άβυσσο που καταλήγει στα καταγάλανα νερά της θάλασσας και ασυναίσθητα προσπαθεί να κρατηθεί στους παρακείμενους βράχους.¹⁰⁴ Έτσι ο Κώστας Ουράνης (1890-1953) που επισκέφτηκε τη Μονεμβασία το 1930 γράφει « Τα τείχη και οι επάλξεις, που κατεβαίνουνε ως την άβυσσο της θάλασσας τόσο απότομα που σου φέρνουν ίλιγγο...».¹⁰⁵

Είναι γεγονός ότι η Αγία Σοφία είναι ο επιφανέστερος βυζαντινός ναός της Μονεμβασίας και βρίσκεται στο βορειανατολικό άκρο της Επάνω Πόλης.¹⁰⁶ Επιπλέον είναι ένα από τα σπουδαιότερα μνημεία του Μοριά. Με επιμονή η λαϊκή παράδοση συνδέει την εκκλησία με το αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ (1282-1328), ωστόσο είναι παλαιότερη και χρονολογείται τον 12^ο αιώνα.¹⁰⁷

Η Εκκλησία αρχικά ήταν αφιερωμένη στην Παναγία την Οδηγήτρια. Ο Νίκος Βέης (1882 – 1958) με βάση τη διήγηση του επισκόπου Μονεμβασίας Παύλου (955) για τον βίο της Αγίας Μάρθας της Μονεμβασίας, θεώρησε ότι η Εκκλησία της Οδηγήτριας, ήταν χτισμένη στη θέση της σημερινής Χρυσ αφίσισας. Ωστόσο, στο κείμενο του Παύλου αναφέρεται σαφώς, ότι η Οδηγήτρια βρισκόταν στο «Κάστρο». Ακόμα σε ένα κείμενο του 16^{ου} αιώνα γραμμένο από τον Hugues de Busac αναφέρεται, ότι η Οδηγήτρια της Μονεμβασίας ήταν στον Γουλά. Τέλος στον νότιο τοίχο είναι χαραγμένη, τέσσερις φορές ολόκληρη και μια μισοτελειωμένη, η λέξη «Οδηγήτρια». Σε ένα σημείωμα του Μονεμβασιώτη, Ιωάννη Λικίνιου, παρέχεται έμμεσα η

Για Αγία Σοφία, βλ. Καλογεράς (1955), Ξαναλάτου-Κούλουγλου (1974), Kalliga (1979), Στίκας (1986), Μπούρας-Μπούρα (2002), Καλαμαρά (2010), Καλλιγά (2010).

¹⁰⁴ Καλογεράς, 1955, 13.

¹⁰⁵ Βουνελάκης, 2001, 76-78. Ο ποιητής, πεζογράφος και μεταφραστής Κώστας Ουράνης (Κλέαρχος Νιάρχος), αναφέρεται στη Μονεμβασία στο έργο του «Ταξίδια στην Ελλάδα».

¹⁰⁶ Καλαμαρά, 2010, 86.

¹⁰⁷ Μπούρας-Μπούρα, 2002, 241.

πληροφορία ότι η Οδηγήτρια χτίστηκε το 1150, πράγμα που δικαιώνει τη χρονολόγηση στον 12^ο αιώνα.¹⁰⁸ Ο ναός χτισμένος σε θέση που δεσπόζει στο πέλαγος, πρέπει να έχει άμεση σύνδεση με την επιτυχή απώθηση των ναυτικών δυνάμεων των Νορμανδών το 1148 και να αποτελεί αφιέρωμα κάποιας σημαντικής προσωπικότητας.¹⁰⁹

Κατά την Διάρκεια της Πρώτης Βενετοκρατίας (1464-1540), οι Βενετοί μετέτρεψαν τον ναό σε Καθολικό και πρόσθεσαν στη δύση έναν διώροφο νάρθηκα. Στον νάρθηκα αυτό, υπάρχουν μικρά μαρμάρινα κοσμήματα και μια πλάκα, στην οποία έχει σκαλιστεί ένα καλλιτεχνικό οικόσημο με χρονολογία (1525).¹¹⁰ Έτσι ο ναός δεν ήταν πλέον Ορθόδοξος αλλά Δυτικού δόγματος και αναφερόταν ως *Madonna del Castello*.¹¹¹ Αργότερα κατά τη διάρκεια της Α΄ Τουρκοκρατίας (1540-1690) μετατράπηκε σε τζαμί, το Φετιχιέ, της «Άλωσης» ή του Σουλτάνου Σουλεϊμάν. Ο Rüstem Πασάς σύζυγος της κόρης του Σουλτάνου Σουλεϊμάν, ο οποίος το 1544 έγινε Μέγας Βεζίρης, πρόσφερε στο τζαμί δύο αξιόλογης τέχνης κηροπήγια από χυτό ορείχαλκο, για να τοποθετηθούν δεξιά και αριστερά από το μιχράμπ,¹¹² το οποίο διατηρείται στον νότιο τοίχο.¹¹³

Το 1690, όταν η πόλη περιήλθε πάλι στους Βενετούς, η εκκλησία αποδόθηκε σε φραγκισκανούς πατέρες, που συνόδευαν τον Βενετό διοικητή. Ο ναός αφού καθιερώθηκε πάλι στη χριστιανική λατρεία και αφιερώθηκε στη *Madonna del Carmine*,¹¹⁴ χρησιμοποιήθηκε ως καθολικό μονής του Δυτικού δόγματος, οπότε και προστέθηκε διώροφο προστώο σε όλο το πλάτος της δυτικής όψεως.¹¹⁵ Το 1715, η Οδηγήτρια έγινε πάλι τζαμί, αφού οι Βενετοί παρέδωσαν την πόλη στους Τούρκους. Παρέμεινε ως τζαμί μέχρι την

¹⁰⁸ Kalliga, 1979, 222.

¹⁰⁹ Καλλιγά, 2010, 226.

¹¹⁰ Καλογεράς, 1955, 13.

¹¹¹ Καλλιγά, 2010, 120.

¹¹² Καλλιγά, 2010, 138. Το δώρο πρέπει να έγινε αμέσως μετά την παράδοση της πόλης, προς τιμήν του πεθερού του, το όνομα του οποίου δόθηκε στο σπουδαίο αρχιτεκτονικό μνημείο του 18^{ου} αιώνα, όταν μετατράπηκε σε τέμενος.

¹¹³ Καλαμαρά, 2010, 86. Το μιχράμπ είναι κόγχη στους μουσουλμανικούς Ναούς με κατεύθυνση προς τη Μέκκα.

¹¹⁴ Καλλιγά, 2010, 152.

¹¹⁵ Μπούρας-Μπούρα, 2002, 241.

απελευθέρωση της Μονεμβασίας στις 23 Ιουλίου 1821. Μια από τις πρώτες πράξεις των Ελλήνων αμέσως μετά την παραλαβή των κλειδιών της πόλης, ήταν να γκρεμίσουν τον μιναρέ, που είχε χτιστεί στη νοτιοδυτική γωνία του Ναού.¹¹⁶ Μάλιστα ο ναός αφιερώθηκε στην Αγία Σοφία, επειδή θεωρήθηκε αντίγραφο της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως.¹¹⁷

Η Αγία Σοφία. Βόρεια άποψη του ναού.

¹¹⁶ Καλλιγά, 2010, 234.

¹¹⁷ Παπαμιχαλόπουλος, 1874, 57.

2. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ

Κατά την Παλαιοχριστιανική εποχή (4^{ος}-6^{ος} αιώνας), δύο θεμελιώδεις τύποι εκκλησιών ήταν σε χρήση: ο επιμήκης ορθογώνιος, που ονομάζεται βασιλική και ο περίκεντρος. Από τον 6^ο έως 10^ο αιώνα, ο αρχιτεκτονικός τύπος που επικράτησε ήταν η βασιλική με τρούλο. Το τελειότερο παράδειγμα τρουλλαίας βασιλικής, αποτελεί η Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως, το αριστούργημα της βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Μετά από την βασιλική με τρούλο, οι βυζαντινοί αρχιτέκτονες εμφορούμενοι, από την κληρονομηθείσα από τον Ελληνισμό αγάπη για την απλότητα και τη σαφήνεια, δημιούργησαν έναν νέο τύπο τον εγγεγραμμένο σταυροειδή με τρούλο, ο οποίος επικράτησε από τον 10^ο αιώνα μέχρι και πέρα της πτώσεως της Κωνσταντινουπόλεως.¹¹⁸ Ο τύπος αυτός οφείλει το όνομά του στο γεγονός, ότι ο κεντρικός τρούλος στηρίζεται σε τέσσερις καμάρες, που αποτελούν τις κεραίες ενός ισοσκελούς σταυρού.¹¹⁹ Παράλληλα με τον εγγεγραμμένο σταυροειδή εφαρμόστηκε τον 11^ο και 12^ο αιώνα και ένας άλλος τύπος ναού, ο οκταγωνικός.

Στον οκταγωνικό τύπο, δεν υπάρχουν εσωτερικά στηρίγματα του τρούλου και έτσι ο τρούλος αποκτά πολύ μεγάλη διάμετρο, στηριζόμενος πλέον στους εξωτερικούς τοίχους του βασικού τετραγώνου. Με τη λύση αυτή το εσωτερικό του ναού απέκτησε ευρύτητα και ο Παντοκράτορας είναι εμφανής πλέον από την είσοδο του νάρθηκα.¹²⁰

Η Αγία Σοφία ακολουθεί τον τύπο του «ηπειρώτικου» οκταγωνικού ναού, ο οποίος εφαρμόστηκε σε περιορισμένο αριθμό μνημείων, πάντοτε όμως σημαντικών¹²¹, αφού μας διασώθηκαν μόνο άλλοι έξι ναοί οκταγωνικού ρυθμού στον ελλαδικό χώρο.¹²² Ο οκταγωνικός τύπος συνδέεται πιθανώς με την Κωνσταντινούπολη και εμφανίστηκε στον ελλαδικό χώρο από τον 11^ο έως τον 13^ο αιώνα σε καθολικά μονών όπως: στον Όσιο Λουκά στο Στείρι Βοιωτίας(11^{ος} αιώνας), στη Μονή Δαφνίου στην Αθήνα (11^{ος} αιώνας), στη Μεταμόρφωση Χριστιάνου Τριφυλίας (12^{ος} αιώνας), στους Αγίους Θεοδώρους Μυστρά (13^{ος}

¹¹⁸ Ορλάνδος, 1998, 6 κ. εξ.

¹¹⁹ Delvoye, 1988, 315.

¹²⁰ Ορλάνδος, 1998, 25-27.

¹²¹ Μπούρας-Μπούρα, 2002, 242.

¹²² Ξαναλάτου-Κούλουγλου, 1974, 12.

αιώνας), στο ναό της Σωτείρας Λυκοδήμου, (γνωστός και ως Άγιος Νικόδημος ή Ρωσική Εκκλησία) στην Αθήνα (11^{ος} αιώνας), και στον Άγιο Νικόλαο στα Καμπιά Βοιωτίας (12^{ος} αιώνας).¹²³ Η Αγία Σοφία (12^{ος} αιώνας), είναι πιθανόν, το τελευταίο χρονολογικά παράδειγμα του τύπου αυτού πριν τη φραγκοκρατία.

Οι θαυμάσιες χαράξεις, οι κομψές αναλογίες και η υψηλής ποιότητας κατασκευή εναρμονίζονται με τον εξαιρετικό γλυπτό και ζωγραφικό διάκοσμο. Η συγγένεια με τον οκταγωνικό ναό στο Δαφνί κοντά στην Αθήνα είναι μεγάλη και οδηγεί σε βάσιμες εικασίες ότι οι σχέσεις με την Αττική, ήταν όχι μόνο εμπορικές αλλά και καλλιτεχνικές.¹²⁴

Ο ναός αποτελείται από δύο μέρη: από τον νάρθηκα, εσωτερικών διαστάσεων 11,70 x 2,90 μ. και τον κυρίως Ναό, ο οποίος είναι ακριβές τετράγωνο και η κάθε πλευρά του είναι 11,70 μ. χωρίς να περιλαμβάνονται οι κόγχες του ιερού.¹²⁵ Μετά την ολοκλήρωση του ναού, άγνωστο πότε ακριβώς, ξεκίνησε ένα πρόγραμμα ανάπτυξης του. Μια διπλή σειρά σταυροθολίων προστέθηκε μπροστά από την νότια πρόσοψη η «στοά», όπως επικράτησε να ονομάζεται, πάνω από τη διπλή στέρνα του Ναού και ξεκίνησε η δημιουργία παρεκκλησίων σε ψηλότερη στάθμη, που δεν ολοκληρώθηκαν. Οι Βενετοί όπως ανεφέρθη, έκαναν μια ογκώδη προσθήκη με χαρακτηριστική βενετσιάνικη μορφολογία στη δυτική πρόσοψη του ναού και χώρισαν τα σταυροθόλια της στοάς σε μικρότερους χώρους, για τις ανάγκες του ιδρύματος που ίδρυσαν.¹²⁶ Όμως το βενετικό αυτό κτίριο που έχει τρία δωμάτια στον όροφο, αλλοίωσε την αισθητική του μνημείου.¹²⁷ Όπως είδαμε, αρχιτεκτονικά η Αγία Σοφία συγγενεύει με τον ναό στο Δαφνί με μόνη διαφορά, ότι στο μνημείο της Μονεμβασίας ημικυλινδρικοί θόλοι αντικαθιστούν τα σταυροθόλια.¹²⁸

¹²³ Καλαμαρά, 2010, 87.

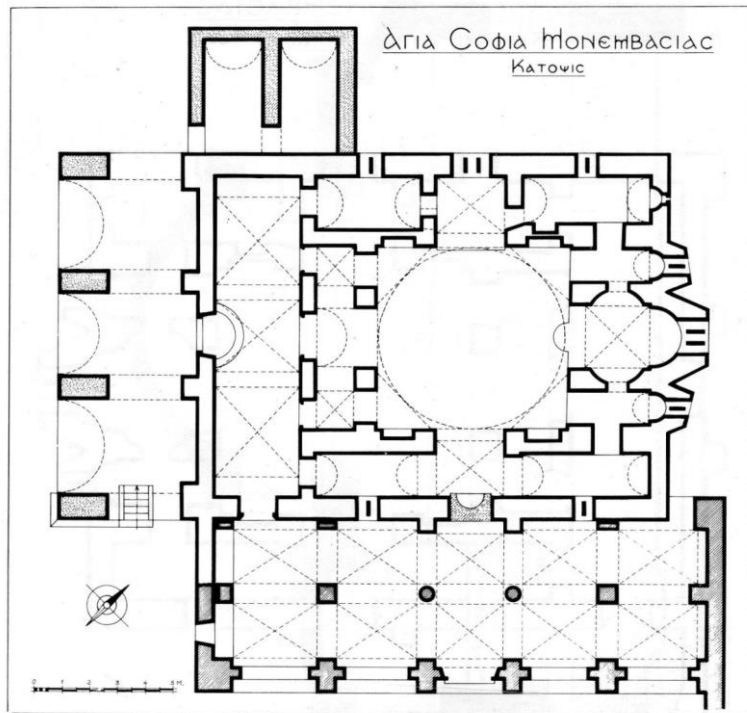
¹²⁴ Καλλιγά, 2010, 54.

¹²⁵ Στίκας, 1986, 303.

¹²⁶ Καλλιγά, 2010, 234. Σε κάποια από τα γωνιακά παρεκκλήσια του Ναού υπήρχαν ταφές και μάλιστα τον 13^ο αιώνα αναφέρεται ότι σε αυτήν την «Οδηγήτρια, εις τον Γουλά της Μονοβασίας, εκκλησία όμορφη» ετάφη ένας Καντακουζηνός που υπήρξε αυτοκράτωρ και ίσως είναι ο αυτοκράτορας Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός (1347-1354).

¹²⁷ Στίκας, 1986, 303. Είναι κτισμένο με το ενετικό τρόπο, ειδικά στις πόρτες και στις σπειροειδής κορνίζες τους.

¹²⁸ Ξαναλάτου-Κούλουγλου, 1974, 12.

Η κάτοψη της Αγίας Σοφίας. Πηγή: Στίκας, 1986, 362.

Αγία Σοφία. Νότια άποψη του ναού.

3. Ο ΝΑΡΘΗΚΑΣ ΚΑΙ Ο ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ

Ο εξωνάρθηκας με το επάνω όροφο είδαμε ότι χτίστηκε από τους Βενετούς, όταν μετέτρεψαν την Αγία Σοφία σε καθολικό μονής.¹²⁹ Ο νάρθηκας είναι τριμερής, άλλοτε ήταν διώροφος και καλύπτεται με τρία σταυροθόλια, μεταξύ των οποίων υπάρχουν σφενδόνια (αλλιώς ανακουφιστικά τόξα). Η προσπέλαση σε αυτόν γίνεται από τη βόρεια πλευρά. Στο νότιο μέρος υπήρχε η «στοά» η οποία καταστράφηκε το 1893. Ήταν μια κλειστή αίθουσα με δύο ισοδύναμα κλίτη, διώροφη, πολυτελούς κατασκευής, όπως μπορεί να κρίνει κανείς από τα μαρμάρινα μέλη (θύρωμα και κοσμήτες) που διακοσμούσαν την όψη της.¹³⁰

Αγία Σοφία. Ο εξωνάρθηκας με τον επάνω όροφο

Ο νάρθηκας της Αγίας Σοφίας με τα τρία σταυροθόλια είναι ακριβώς ίδιος με τη Μονή Δαφνίου και του Οσίου Λουκά. Η επικοινωνία του νάρθηκα με τον κυρίως ναό γίνεται με τρεις θύρες, οι οποίες έχουν μαρμάρινα κυματιστά περίθυρα, των οποίων η πάνω πλευρά είναι διακοσμημένη με λοξόμητο γείσο. Υπάρχουν και άλλες δύο θύρες που οδηγούν στα γωνιακά διαμερίσματα. Η κεντρική θύρα του νάρθηκα για τον κυρίως ναό με διαστάσεις 1,80 x 2,45 μ. είναι μεγαλύτερη από τις άλλες δύο που έχουν διαστάσεις 1,10 x 2,20μ. Ακριβώς πάνω από την κεντρική Θύρα, υπάρχει πεταλόμορφο ανακουφιστικό τόξο (φεγγίτης), το οποίο είναι κατασκευασμένο με δέκα θολίτες

¹²⁹ Ξαναλάτου-Κούλουγλου, 1974, 12.

¹³⁰ Μπούρας-Μπούρα, 2002, 242.

(σφηνοειδείς λίθοι), από πωρόλιθο. Τα πεταλόμορφα τόξα, με τα βαριά μαρμάρινα υπέρθυρα είναι χαρακτηριστικά του ΙΒ΄ αιώνα.¹³¹

Αγία Σοφία. Η κεντρική θύρα του νάρθηκα

Στη νότια πλευρά του νάρθηκα υπάρχει νεότερο παράθυρο ενώ κάποτε εκεί, ήταν θύρα με πεταλόμορφο τόξο από πάνω. Επίσης στη νότια εξωτερική πλευρά του νάρθηκα σε ύψος 5,60 μ. υπάρχει νεότερο παράθυρο ενώ εκεί, υπήρχε θύρα εισόδου στο υπερώο, στο οποίο ήταν δυνατή η πρόσβαση διαμέσου ελικοειδούς σκάλας, όπως ακριβώς υπήρχε και στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα. Τέλος στην δυτική πλευρά του νάρθηκα υπάρχει η κεντρική θύρα εισόδου, η οποία έχει μαρμάρινο πλαίσιο με βυζαντινά μοτίβα και από πάνω εντειχισμένο ένα βυζαντινό ανάγλυφο.¹³² Πάνω από την κεντρική είσοδο διακρίνονται τρεις Θύρες με πλαίσιο, τις οποίες κατασκεύασαν οι Βενετοί, όταν προσάρτησαν το κτίριο τους στην πρόσοψη του ναού. Ανάμεσα στις πόρτες αυτές διακρίνονται τα τόξα και διαγράφονται τα τρία δίλοβα παράθυρα, τα οποία ανήκουν στη αρχική δυτική όψη του μνημείου.¹³³

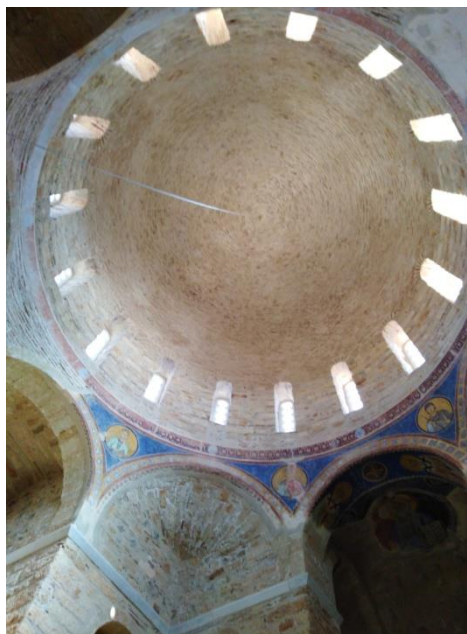
Ο κυρίως ναός είναι ένα τετράγωνο 11,70 x 11,70 μ., το κέντρο του οποίου καλύπτεται από έναν ευρύχωρο τρούλο που έχει άνοιγμα 7 μ. με

¹³¹ Καλλιγά, 2010, 229.

¹³² Ξαναλάτου-Κούλουγλου, 1974, 13.

¹³³ Στίκας, 1986, 307-309.

δεκαέξι περιμετρικά παράθυρα και στηρίζεται σε οκτώ πεσσούς.¹³⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο τρούλος υψώνεται στην διασταύρωση των σκελών του σταυρού και δεν στηρίζεται σε τέσσερα τόξα, όπως συμβαίνει στους σταυροειδείς ναούς, αλλά σε οκτώ τόξα τα οποία διαγράφουν οκτάγωνο. Μεταξύ των οκτώ τόξων δημιουργούνται οκτώ σφαιρικά τρίγωνα (λοφία). Έτσι, ο τεράστιος τρούλος στηρίζεται σε οκτώ σημεία τοποθετημένα κατά ζεύγη σε κάθε γωνιά του τετραγώνου και το βάρος μεταβιβάζεται κατανεμημένο συμμετρικά στους τοίχους του τετραγώνου της βάσεως. Το κύριο χαρακτηριστικό του οκταγωνικού τύπου είναι ότι οι ναοί έχουν εσωτερική ευρυχωρία και άνεση. Αυτό συμβαίνει γιατί το τετράγωνο της βάσης, που καλύπτεται από τον τρούλο, παραμένει ελεύθερο αφού δεν υπάρχουν κίονες να εμποδίζουν τη θέα προς το ιερό.¹³⁵

Ο τρούλος της Αγίας Σοφίας

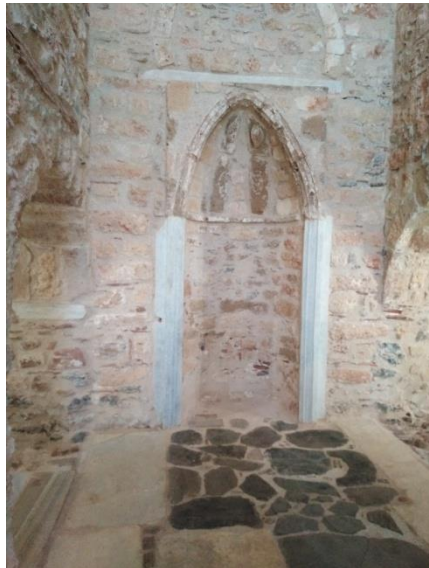
Ο κυρίως ναός αποτελείται από ένα κεντρικό τετράγωνο και από τρία κλίτη (διαμερίσματα), τα οποία περιβάλλουν το τετράγωνο βόρεια, νότια και δυτικά. Στις τέσσερις γωνίες του τετραγώνου της βάσης κάτω από τα ημιχώνια, υπάρχουν ανατολικά και δυτικά πεταλόμορφα τοξωτά ανοίγματα, ενώ βόρεια

¹³⁴ Καλλιγά, 2010, 228.

¹³⁵ Στίκας, 1986, 303-304.

και νότια τοξωτές ορθογώνιες τυφλές αψίδες (κόγχες). Η διάταξη είναι η ίδια με τον Όσιο Λουκά, τους Χριστιάνους Τριφυλίας και τη Μονή Δαφνίου. Το δυτικό κλίτος του κεντρικού τετραγώνου σχηματίζει έναν εσωνάρθηκα, ο οποίος στα πλάγια καλύπτεται με σταυροθόλια ενώ στο μέσο με καμάρες. Το βόρειο και νότιο κλίτος σχηματίζουν τέσσερα επιμήκη διαμερίσματα, τα οποία καλύπτονται και αυτά με καμάρες. Τα δυτικά διαμερίσματα επικοινωνούν με θύρες με τον νάρθηκα ενώ τα ανατολικά επικοινωνούν το ένα με την πρόθεση και το άλλο με το διακονικό.¹³⁶

Στον βόρειο τοίχο υπάρχουν δύο τρίλοβα παράθυρα, ενώ δεξιά και αριστερά τους δύο δίλοβα τα οποία φώτιζαν τα γωνιακά διαμερίσματα. Στον νότιο τοίχο υπάρχει ένα τρίλοβο παράθυρο κάτω από το οποίο υπήρχε αρχικά μεγάλη θύρα εισόδου στον ναό, η οποία έφερε μαρμάρινα κυματοφόρα περίθυρα, λοξότμητο υπέρθυρο και πεταλόμορφο ανακουφιστικό τόξο (φεγγίτη). Η θύρα αυτή σήμερα είναι εντοιχισμένη αφού εκεί υπάρχει το τουρκικό κογχώδες Μιχράμπ με κατεύθυνση νότια προς τη Μέκκα. Προφανώς θα κατασκευάστηκε το 1540, όταν ξεκίνησε η περίοδος της Α΄ Τουρκοκρατίας (1540-1690) και ο ναός μετατράπηκε σε τζαμί, μαζί με τον μιναρέ στην νοτιοδυτική γωνία της στέγης, από τον οποίο διασώζονται έξι στρώσεις από πλάκες συνολικού ύψους 1,00 μ.¹³⁷

Αγία Σοφία. Το Μιχράμπ στον νότιο τοίχο.

¹³⁶ Στίκας, 1986, 304.

¹³⁷ Στίκας, 1986, 305-306.

Η νότια όψη του ναού είναι η πλέον ενδιαφέρουσα αφού φαίνονται υπολείμματα της ανοικτής στοάς. Μάλιστα σώζεται τμήμα από το βορειοδυτικό σταυροθόλιο. Στη νότια κεραία ψηλά έχουμε ένα τρίλοβο παράθυρο και από κάτω το πεταλόμορφο υπέρθυρο της πύλης. Ο Αναστάσιος Ορλάνδος (1887-1979) αναφέρει έξι παραδείγματα στην Ελλάδα όλα του 10^{ου}-12^{ου} αιώνα, την εποχή δηλαδή που παρατηρείται μια επίδραση της Αραβικής τέχνης, η οποία εκδηλώνεται κυρίως με την Κουφική διακόσμηση. Το ότι στην Μονεμβασία έχουμε πεταλόμορφα τόξα ενίσχυσε την γνώμη των αρχαιολόγων Κάρολου Ντηλ (1859-1944) και Γεωργίου Σωτηρίου (1880-1965) που βασιζόμενοι στον γλυπτό διάκοσμο υποστήριξαν ότι ο Ναός χτίστηκε τον 12^ο αιώνα, ενώ οι προηγούμενοι ιστορικοί και η παράδοση τον τοποθετούσαν στα τέλη του 13^{ου} αιώνα.¹³⁸ Επιπλέον η ύπαρξη τριών σειρών αψιδωμάτων που αντιστήριζαν τα εσωτερικά σταυροθόλια, ανάμεσα στις βαριές αντηρίδες, είναι μια διάταξη ασυνήθιστη σε εκκλησίες του ελλαδικού χώρου.¹³⁹

Αγία Σοφία. Νότια άποψη ναού.

Το Ιερό της Αγίας Σοφίας η ανατολική πλευρά του ναού, αποτελείται από πέντε μέρη, όπως ακριβώς συμβαίνει σε όλα σχεδόν τα ηπειρωτικά οκταγωνικά μνημεία, εκτός από τους Χριστιάνους Τριφυλίας που έχει τρία. Τα δύο γωνιακά

¹³⁸ Ξαναλάτου- Κούλουγλου, 1974, 13.

¹³⁹ Μπούρας-Μπούρα, 2002, 243.

διαμερίσματα φωτίζονται με ένα μονόβολο παράθυρο. Στο μέσο προβάλλουν τρεις ημικυκλικές αψίδες, εκ των οποίων η μεσαία και μεγαλύτερη, φωτίζεται με ένα τρίλοβο παράθυρο, ενώ οι δύο μικρότερες που αντιστοιχούν στην πρόθεση και το διακονικό, φωτίζονται με δίβολα παράθυρα. Στο Ιερό στους τοίχους υπάρχουν οι χαρακτηριστικές ημικυκλικές κόγχες (βαθύνσεις), για να διευκολύνεται η κυκλοφορία γύρω από την Αγία Τράπεζα κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας.¹⁴⁰

Εξωτερικά στο ναό στη Δυτική πλευρά υπάρχουν τέσσερις αντηρίδες, οι οποίες με λοξότμητα μαρμάρινα γείσα ενώνονται με τρία τόξα, τα οποία περιβάλλονται με οδοντωτή ταινία. Κάτω από τα τόξα αυτά ανοίγονται τρία δίλοβα παράθυρα, τα οποία φώτιζαν το υπερώο. Αντηρίδες υπάρχουν επίσης και στη νότια πλευρά. Όσον αφορά την στέγη του Ναού αρχικά θα καλυπτόταν με μεγάλα κοίλα κεραμίδια, τα οποία αργότερα αντικαταστάθηκαν με σχιστολιθικές πλάκες που υπήρχαν στο κάστρο.¹⁴¹

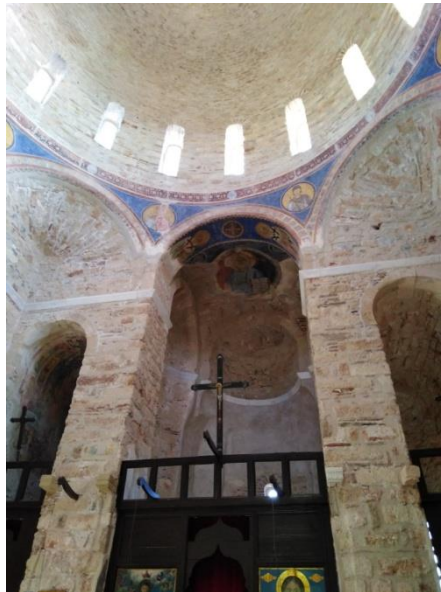
Αγία Σοφία. Άποψη του Ιερού.

¹⁴⁰ Στίκας, 1986, 306.

¹⁴¹ Στίκας, 1986, 309-318. Την μεγαλύτερη αλλοίωση του μνημείου υπέστη η νότια πλευρά, αφού εκεί προστέθηκε αργότερα η στοά, όπως είδαμε. Η στοά υπήρχε μέχρι το 1893, αλλά όταν το 1905 επισκέφτηκε τον ναό, ο Ramsay Traquair (1874-1952), την βρήκε κατεστραμμένη. Η στοά ήταν διπλή, είχε δηλαδή δύο σκέλη στεγασμένα με δέκα συμμετρικά σταυροθόλια, τα οποία στηρίζοντα στα άκρα με πεσσούς ενώ στη μέση με μαρμάρινους κίονες. Ίσως η στοά του ναού της Αγίας Σοφίας κατασκευάστηκε στο τέλος του 13^{ου} αιώνα. (βλ. Στίκας, 1986, 316).

4. Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ Η ΔΙΑΚΟΣΜΙΣΗ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ

Ο οκταγωνικός βυζαντινός ναός της Αγίας Σοφίας δεσπόζει στην Επάνω πόλη, γι' αυτό ο Νίκος Καζαντζάκης, όταν επισκέφτηκε τη Μονεμβασία το 1935, στο έργο του «Ταξιδεύοντας» την περιγράφει: «ο πανέμορφος ναός της Αγιά Σοφιάς».¹⁴² Πράγματι, η όμορφη όψη της Αγίας Σοφίας με τον εντυπωσιακό τρούλο και την επιμελημένη τοιχοποιία, θυμίζει και τους υπόλοιπους ναούς, οκταγωνικού τύπου του ελλαδικού χώρου. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα πεταλόμορφα τόξα και τα σκαλιστά τούβλα που συμπληρώνουν την διακόσμηση παραθύρων και κεραιών. Αξίζει να σημειωθεί ότι δεν έχουν χρησιμοποιηθεί επανασχηματισμένες πέτρες οικοδομής (spolia) και ότι η λιθοξοϊκή σε πωρόλιθο περιορίζεται σε τόξα και θόλους και δεν επεκτείνεται σε τύμπανα παραθύρων και σε γείσα.¹⁴³ Η τοιχοδομία του ναού ακολουθεί το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης, όπου ορθογώνιοι πωρόλιθοι περικλείονται από πλίνθους, ενώ τα τρίλοβα παράθυρα των όψεων έχουν κεραμοπλαστικό διάκοσμο.¹⁴⁴

Αγία Σοφία. Άποψη του ναού

Για την Αγία Σοφία, βλ. Wessel (1966), Ξαναλάτου-Κούλουγλου (1974), Kalliga (1979), Στίκας (1986), Μπούρας-Μπούρα (2002), Καλαμαρά (2010), Καλλιγά (2010).

¹⁴² Βουνελάκης, 2001, 87. Στο βιβλίο «Ταξιδεύοντας» στο 16^ο κεφάλαιο με τίτλο «Μονεμβασία το Γιβρατάρ της Ελλάδας».

¹⁴³ Μπούρας-Μπούρα, 2002, 242-243.

¹⁴⁴ Καλαμαρά, 2010, 82.

Επομένως η κατασκευή της Αγίας Σοφίας, είναι από μεικτό σύστημα πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας και αργολιθοδομής. Η θολοδομία στα ημιχώνια, στις κεραίες και στα γωνιακά παρεκκλήσια είναι από πωρόλιθο, ακολουθεί δηλαδή τη μονεμβασιώτικη παράδοση και όχι από τούβλα, όπως στο Δαφνί και σε άλλους οκταγωνικούς ναούς. Ο τρούλος εξωτερικά έχει σειρές πωρόλιθων που εναλλάσσονται με τούβλα, οι οποίοι σχηματίζουν ημικίονες μεταξύ των δεκαέξι παραθύρων.¹⁴⁵ Έτσι στον τρούλο έχουμε δεκάξι ημικίονες στις αντίστοιχες γωνίες του, χτισμένοι με δύο σειρές πλίνθους σε κάθε στρώση. Αυτό συμβαίνει μόνο στον τρούλο, αφού στη υπόλοιπη τοιχοποιία έχουμε μια σειρά πλίνθους να περικλείουν κάθε πωρόλιθο. Τα μονόλοβα παράθυρα περιβάλλουν δύο σειρές από πλίνθους, ενώ στο γείσο σχηματίζονται δύο ταινίες οδοντωτές.¹⁴⁶

Στον διώροφο νάρθηκα τα τρία επάλληλα σταυροθόλια με τις ενισχυτικές ζώνες, είναι κατασκευασμένα όλα από πωρόλιθο.¹⁴⁷ Από κατασκευαστική άποψη η Αγία Σοφία παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για την γενικευμένη χρήση λαξευτού πωρόλιθου σε θόλους και τόξα. Μια πρωτοφανής κατασκευή είναι τα ελεύθερα τόξα που γεφυρώνουν εξωτερικώς –αόρατα από κάτω- τα κενά μεταξύ του κεντρικού πρίσματος που έφερε τον τρούλο και των υπερυψώσεων του νάρθηκα και του ανατολικού τοίχου. Το πεταλόμορφο σχήμα τους υποδεικνύει ότι δεν πρόκειται για προσθήκες.¹⁴⁸

Εσωτερικά στον ναό οι πεσσοί είναι χτισμένοι με κανονικούς λίθους, ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται πλίνθοι. Τα μετωπικά τόξα είναι κατασκευασμένα από λαξευτούς πωρόλιθους, τα ημιχώνια από μικρούς λίθους, πλίνθους και κουρασάνι ενώ τα λοφία από πλίνθους και κουρασάνι.¹⁴⁹

Μαρμάρινη πλακόστρωση με ένθετες διακοσμήσεις στόλιζε το δάπεδο,¹⁵⁰ ενώ ο γλυπτός αρχιτεκτονικός διάκοσμος είναι πλούσιος και αρκετά καλά

¹⁴⁵ Καλλιγά, 2010, 228.

¹⁴⁶ Ξαναλάτου-Κούλουγλου, 1974, 12.

¹⁴⁷ Καλλιγά, 2010, 228.

¹⁴⁸ Μπούρας-Μπούρα, 2002, 243.

¹⁴⁹ Ξαναλάτου- Κούλουγλου, 1974, 12. Το Κουρασάνι είναι ένα παραδοσιακό κονίαμα, γνωστό από την αρχαιότητα, με εξαιρετικές θερμομονωτικές ιδιότητες. Ήταν φτιαγμένο από ανάμειξη άμμου, και τριμμένης κεράμου. (Βλ. Μπαμπινιώτης, 1998,949)

¹⁵⁰ Καλλιγά, 2010, 229.

διατηρημένος, έτσι ώστε να μπορούν να γίνουν με βάση τα διάσπαρτα μέλη αναπαραστάσεις συνόλων.¹⁵¹ Στους οκτώ πεσσούς με τα διακοσμημένα κολουροπυραμιδοειδή επίκρανα, ήταν τοποθετημένα οκτώ γλυπτά δικιόνια μαρμάρινα προσκυνητάρια κάτι που αποτελεί πρωτοτυπία αφού είναι μοναδική περίπτωση στη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Οι εικόνες που περιέβαλλαν τα προσκυνητάρια θα μπορούσαν να είναι ψηφιδωτές, αλλά δεν σώζεται κανένα ίχνος.¹⁵² Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα γλυπτά της Αγίας Σοφίας είναι άριστης τέχνης, περιλαμβάνουν ποικιλία θεμάτων και είναι αντιπροσωπευτικά δείγματα ως προς την τεχνοτροπία, της γλυπτικής του 12^{ου} αιώνα. Στο θεματολόγιο των γλυπτών περιλαμβάνονται ζώα, πτηνά και αρχαία θέματα, όπως τα ανθέμια.¹⁵³

Τρία επιθήματα αμφικιονίσκων με απεικονίσεις ζώων και ένα με ανθέμια από τον ναό της Αγίας Σοφίας Πηγή: Μπούρας-Μπούρα 2002, 279.

Ο ναός αναστηλώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1950 από τον αρχαιολόγο-αρχιτέκτονα Ευστάθιο Στίκα. Οι εργασίες στόχευαν να αποκαταστήσουν τα μορφολογικά στοιχεία της βυζαντινής περιόδου. Λόγω ωστόσο, μιας σειράς μη αναστρέψιμων μετατροπών που είχε υποστεί κατά την μακραίωνη ιστορία του, πολλά γλυπτά που εντοπίστηκαν εντός του ναού και προέρχονται από το αρχικό κτίσμα δεν κατέστη δυνατόν να

¹⁵¹ Μπούρας-Μπούρα, 2002, 243.

¹⁵² Καλλιγά, 2010, 229.

¹⁵³ Μπούρας-Μπούρα, 2002, 243 κ.εξ.

επανατοποθετηθούν.¹⁵⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το γνωστό θωράκιο με την παράσταση ζεύγους παγωνιών και λεόντων, διαστάσεων 59 x 95 εκ., το οποίο χρονολογείται στον 12^ο αιώνα , δεν ταιριάζει όμως στο τέμπλο του ναού. Ακόμα ξεχωριστό ενδιαφέρον έχει το ανάγλυφο που βρίσκεται στην εξωτερική νότια πλευρά, στο κιονόκρανο του δίλοβου παραθύρου, όπου παριστάνεται η Σαλώμη με ένδυμα χορού και καπέλο.

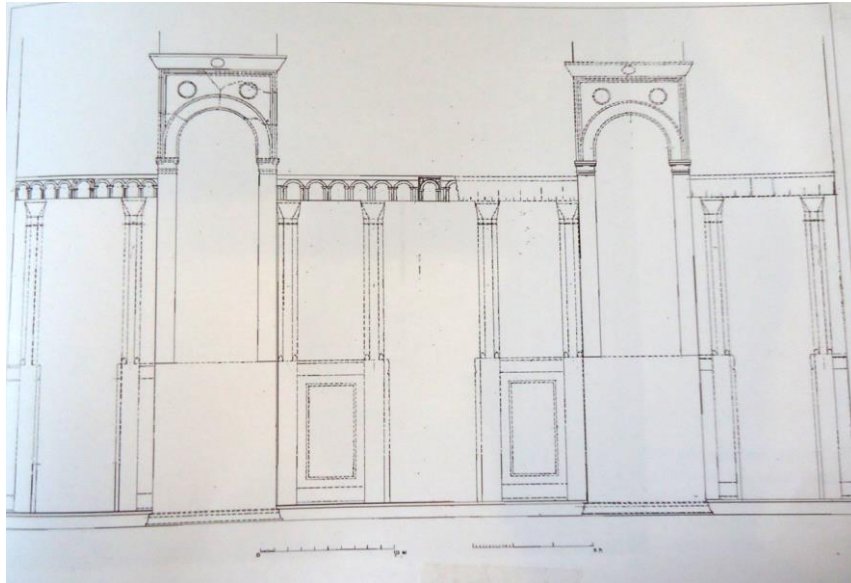

Αγία Σοφία. Θωράκιο με παράσταση ζεύγος παγωνιών και ζεύγους λεόντων.

Οι άριστα όμως διατηρούμενοι μαρμαρίνοι στυλοβάτες του τέμπλου, τόσο στο βήμα και στα παραβήματα όσο και στα προσκυνητάρια, επιτρέπουν την ασφαλή αποκατάσταση της κάτοψης του τέμπλου και ορίζουν τους άξονες των πεσσίσκων του, που δυστυχώς έχει χαθεί, καθώς και τα μεταξύ τους θωράκια. Σώζεται όμως το επιστύλιο της προθέσεως, μήκους 1,26 μ. καθώς και το μεγαλύτερο μέρος από το επιστύλιο του βήματος. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο σταυρός του κιβωρίου δεν έχει απολαξευθεί, γεγονός που υποδηλώνει ότι το μαρμάρινο τέμπλο είχε διαλυθεί, πριν από την μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε οθωμανικό τζαμί, το 1540.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Καλαμαρά , 2010, 27-28.

¹⁵⁵ Μπούρας-Μπούρα, 2002, 243 κ.εξ.

Αναπαράσταση του τέμπλου της Αγίας Σοφίας. Πηγή: Μπούρας-Μπούρα, 2002, 276.

Οι τοιχογραφίες του ναού της Αγίας Σοφίας είναι διακεκριμένα έργα της μνημειακής ζωγραφικής του 12^{ου} αιώνα.¹⁵⁶ Από την εντοίχια ζωγραφική του ναού σώζονται ενδιαφέρουσες παραστάσεις όπως: ο Χριστός με δύο σεβίζοντες αρχαγγέλους και δύο ολόσωμοι αρχάγγελοι με αυτοκρατορική ενδυμασία στον νάρθηκα,¹⁵⁷ μετωπικοί και ολόσωμοι άγιοι σε κάθετες επιφάνειες του ναού, όπως δύο στρατιωτικοί άγιοι, ένας μοναχός άγιος και μία αγία που δεν διακρίνονται τα χαρακτηριστικά της, μάρτυρες σε μέταλλα σε γαλάζιο βάθος ψηλά στα σφαιρικά τρίγωνα και διακοσμητικά θέματα.¹⁵⁸ Ακόμη σε ολόκληρο τον βόρειο τοίχο της πρόθεσης, απλώνεται μια μεγάλη σύνθετη παράσταση από τον βίο και τα θαύματα του Αγίου Νικολάου, όπως η Γέννηση του αγίου με το χαρακτηριστικό πρώτο θαύμα του: το νεογέννητο στάθηκε όρθιο όταν το έλουσε η μαία και η σκηνή της χειροτονίας του.¹⁵⁹ Οι παραστάσεις του αγίου Νικολάου αποτυπώνουν την έντονη εντύπωση που έκανε το πέρασμα των λειψάνων του, από την Μονεμβασία το 1087.

¹⁵⁶ Μπούρας-Μπούρα, 2002, 243.

¹⁵⁷ Καλλιγά, 2010, 229.

¹⁵⁸ Καλαμαρά, 2010, 87.

¹⁵⁹ Για τον άγιο Νικόλαο και την εικονογραφία των σκηνών που αναφέρονται στον βίο του, βλ. Sevcenko, 1983, 67 κ.εξ.

Αγία Σοφία. Σύνθετη παράσταση του βίου του αγίου Νικολάου.

Στο κέντρο του ιερού, κυριαρχεί η μορφή του χριστού σε στηθάριο ως «Παλαιού των Ημερών».¹⁶⁰ Πρόκειται για τον γνωστό εικονογραφικό τύπο του Χριστού σε μεγάλη ηλικία που δημιουργήθηκε με βάση το όραμα του προφήτη Δανιήλ που περιέχεται στην Παλαιά Διαθήκη, (Δανιήλ 7:9) «και παλαιός των ημερών εκάθητο και το ένδυμα αυτού λευκόν ωσει χιών και η θριξ της κεφαλής αυτού ωσει έριον καθαρόν». Ο τύπος αυτός συναντάται στην τέχνη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο και έπειτα με σταθερά τα χαρακτηριστικά του.¹⁶¹

Αγία Σοφία. Ο Παλαιός των Ημερών.

¹⁶⁰ Καλλιγά, 2010, 229.

¹⁶¹ Wessel, 1966, 1028 κ.εξ.

Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή που έκανε ο Φώτης Κόντογλου (1895-1965), ο οποίος επισκέφθηκε τη Μονεμβασία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα: «Απάνου στο βορεινό γκρεμό είναι κτισμένη μία μεγάλη κι ομορφότατη εκκλησιά της Αγία Σοφιάς, κτίσμα βασιλικό. Οι ζουγραφιές είναι σβησμένες απ' τον τοίχο, μα τα λίγα ξεπλυμένα χνάρια που σώζονται σαν ίσκιοι δείχνουνε πολλή μαστοριά».¹⁶²

Η Αγία Σοφία εσωτερικά με τις εξαιρετες αναλογίες και τον ωραίο γλυπτό διάκοσμο και εξωτερικά με την άψογη διάθρωση των όψεων διατηρεί την μεγαλοπρέπεια των πρώτων οκταγωνικών εκκλησιών. Οι Ελληνικές μορφές των τοιχογραφιών, που μόλις διακρίνονται κάτω από τα τουρκικά ασβεστώματα, αποτελούν τα πρώτα μηνύματα του βυζαντινού ουμανισμού, που τους δύο επόμενους αιώνες θα βρει την τέλεια έκφρασή του στις εκκλησίες του Μυστρά.¹⁶³ Ο μεγαλοπρεπής αυτός ναός πιθανώς κτίσμα επιφανούς χορηγού δεσπόζει του απέραντου πόντου, αποδεικνύει την ευημερία των Μονεμβασιωτών και μοιάζει να καθοδηγεί από ψηλά τα πλεούμενα δικαιώνοντας την ονομασία του ως Οδηγήτρια.¹⁶⁴

Αγία Σοφία. Μάρτυρες σε μέταλλα στα σφαιρικά τρίγωνα.

¹⁶² Βουνελάκης, 2001, 74.

¹⁶³ Ξαναλάτου-Κούλουγλου, 1974, 13.

¹⁶⁴ Καλαμαρά, 2010, 87.

II. Η ΚΑΤΩ ΠΟΛΗ

Η Κάτω πόλη όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, χτίστηκε από την ανάγκη των κατοίκων της Επάνω πόλης, να επικοινωνούν γρηγορότερα με τον έξω κόσμο και προ παντός με την θάλασσα, από την οποία ζούσαν οι περισσότεροι. Έτσι δημιουργήθηκε τον 6^ο αιώνα ένας οικισμός που αργότερα έγινε μεγάλη ναυτική και εμπορική πόλη.¹⁶⁵ Η Κάτω Πόλη αναπτύχθηκε παράλληλα με την Επάνω και τειχίστηκε με τείχη σε σχήμα ανεστραμμένου Π, που την προστάτευαν από την μεριά της θάλασσας, τη δύση και την ανατολή. Στον οικισμό οδηγεί ένας δρόμος που φτάνει από τη γέφυρα στη δυτική πύλη. Από εκεί ξεκινά ο κεντρικός δρόμος, που διασχίζει την Κάτω Πόλη μέχρι την ανατολική πύλη και αντιστοιχεί στη βυζαντινή Μέση οδό. Εκεί αναπτύσσονταν οι εμπορικές δραστηριότητες, τα ταβερνεϊά, οι ξενώνες και γενικότερα λειτουργίες που χαρακτηρίζουν μια πόλη-λιμάνι.¹⁶⁶

Στα χρόνια της βασιλείας των αυτοκρατόρων Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328) και Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (1328-1341), η πόλη βρισκόταν στον κολοφώνα της πνευματικής, κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης. Στον στενό εδαφικό της χώρο υπήρχαν πάνω από χίλια σπίτια και σαράντα εκκλησίες. Τα σπίτια για να επαρκέσουν στον χώρο έχουν χτιστεί σε θολωτές στοές «καμάρες», κάτω από τις οποίες περνούσαν οι κάτοικοι για να κινηθούν στα δαιδαλώδη καλντερίμια.¹⁶⁷ Σύμφωνα με τον Ν. Βέη (1882–1958) οι λογιότεροι αποκαλούσαν την κάτω Πόλη «Προάστειον», ενώ ο λαός επί τουρκοκρατίας «Βαρούσι».¹⁶⁸

Η θέση της Κάτω Πόλης δεν άλλαξε από την εποχή της ίδρυσής της, όπως γίνεται φανερό από τη θέση του ναού του Ελκόμενου Χριστού, της μεγάλης τρίκλιτης βασιλικής που χτίστηκε στα τέλη του 6^{ου} αιώνα και βρισκόταν στο κέντρο της. Η πόλη απλωνόταν γύρω από τον ναό στο σημείο όπου διασταυρώνονταν δύο κύριοι άξονες. Ο ένας ήταν η Αγορά το κέντρο των εμπορικών δραστηριοτήτων, που βρισκόταν στη συνέχεια του δρόμου που ξεκινούσε από το λιμάνι, ενώ ο άλλος ανέβαινε από τη θάλασσα πύλη,

¹⁶⁵ Καλογεράς, 1957, 20.

¹⁶⁶ Καλαμαρά, 2010, 63-64.

¹⁶⁷ Καλογεράς, 1957, 20-21.

¹⁶⁸ Καλογεράς, 1955, 15. Βαρούσι: στην τουρκική varos (προάστιο).

καμπτόμενος σε ορισμένα σημεία λόγω της κλίσης του εδάφους και κατέληγε στην άνοδο για την Επάνω Πόλη. Η θέση της Κάτω Πόλης που ήταν στραμμένη προς τη θάλασσα προσέφερε ασφάλεια: η πόλη ήταν τόσο απομακρυσμένη από τη στεριά, ώστε οι επιθέσεις δεν ήταν διόλου εύκολες.¹⁶⁹

Μονεμβασία. Η Κάτω Πόλη.

Στη συμβολή των δύο αξόνων υπάρχει σήμερα ένας από τους λίγους ελεύθερους χώρους του οικισμού, γνωστός ως πλατεία του Ελκόμενου. Οι άλλες δύο πλατείες, η Μικρή Τάπια στο δυτικό κάτω μέρος της πόλης και η Μεγάλη Τάπια έναντι του ναού της Παναγίας Χρυσ αφίτσας, δεν αποτελούσαν στοιχεία του αρχικού πολεοδομικού ιστού, αλλά διαμορφώθηκαν τον 19^ο αιώνα στα πλαίσια ενός οθωμανικού ρυμοτομικού σχεδιασμού.¹⁷⁰ Είναι γεγονός ότι υπήρξε ένας ορθολογικός σχεδιασμός του οδικού δικτύου της Κάτω Πόλης και ότι ο οικισμός δεν αναπτύχθηκε δυναμικά ή τυχαία. Ειδικά η πλατεία της Χρυσ αφίτσας, αποτελεί ένα από τα λίγα έργα διανοίξεων και διευθετήσεων στον χώρο της Κάτω Πόλης, που πραγματοποιήθηκαν από το σχέδιο που είχε προτείνει το 1836 ο γεωμέτρης Othon de Mirbach.¹⁷¹

¹⁶⁹ Καλλιγά, 2010, 243-244. Ο κύριος άξονας η αγορά κατά την Β΄ Βενετοκρατία (1690-1715) ονομάζονταν «Φόρος» και στη Β΄ Τουρκοκρατία (1715-1821) «Παζάρι». Είχε στο μεγαλύτερο μήκος της και από τις δύο πλευρές μαγαζιά και εργαστήρια, τα οποία –ανάλογα με την περίοδο– απλώνονταν ή συρρικνώνονταν. (βλ. Καλλιγά, 2010, 251).

¹⁷⁰ Καλαμαρά, 2010, 64. Στην πλατεία Ελκομένου εντοπίζονται και ορισμένα από τα πιο αξιόλογα δημόσια κτίρια: ο ναός του Ελκομένου Χριστού που είναι ο μητροπολιτικός ναός του οικισμού, το τζαμί που στεγάζει την Αρχαιολογική Συλλογή του Κάστρου και το μητροπολιτικό μέγαρο.

Στην οχυρή πόλη της Μονεμβασίας, όπως σε κάθε μεσαιωνικό οικισμό, ήταν σημαντική η παρουσία εκκλησιαστικών κτισμάτων. Ενοριακοί ναοί γύρω από τους οποίους δημιουργούνταν οι γειτονιές, όπως η Παναγία η Μυρτιδιώτισσα ή Κρητικιά στη συνοικία των Κρητικών, αλλά και μεγάλα μοναστηριακά συγκροτήματα, όπως της Χρυσ αφίτισσας κοντά στα θαλάσσια τείχη καθόριζαν τη φυσιογνωμία του οικισμού. Δεν απουσιάζουν ούτε τα μικρά εκκλησάκια, πολλά από τα οποία θα λειτουργούσαν ως οικογενειακοί ναοί. Τα εκκλησάκια αυτά ανάγονται στη Μεσοβυζαντινή περίοδο και στα χρόνια της Β΄ Βενετοκρατίας (1690-1715).¹⁷²

Εκτός από την Μητρόπολη του Ελκομένου Χριστού, υπάρχουν σήμερα στον χώρο της Κάτω Πόλης σε διάφορες διαβαθμίσεις συντήρησης είκοσι έξι εκκλησίες, αλλά έχουν σωθεί και τρεις παλαιοί κατάλογοι εκκλησιών. Οι δύο πρώτοι έγιναν για την απογραφή που διέταξε ο γενικός Προβλεπτής Πελοποννήσου Francesco Grimani (1698-1701) το 1699 και το 1700, ενώ ο τρίτος συντάχθηκε από το Μονεμβασιώτη Γεώργιο-Κυριάκο Κοσμάκη, λίγο πριν το 1821 και αναφέρει τριάντα τρεις εκκλησίες, πολλές από τις οποίες ήταν ερειπωμένες.¹⁷³

Μονεμβασία. Η Κάτω Πόλη.

¹⁷¹ Καλλιγά, 2010, 253 κ.εξ. Ο Mirbach ανήκε στο Γραφείο Τοπογραφίας του υπουργείου των Εσωτερικών, που ιδρύθηκε το 1833. Ήταν πρώσος και είχε υπηρετήσει παλαιότερα ως αξιωματικός του βασιλέως της Πρωσίας Φρειδερίκου Γουλιέλμου Γ' (1797-1840). (βλ. Καλλιγά, 2010, 57).

¹⁷² Καλαμαρά, 2010, 65.

¹⁷³ Καλλιγά, 2010, 262. Ο Κυριάκος Κοσμάκης συμμετείχε στην τέταρτη Εθνική συνέλευση των Ελλήνων που πραγματοποιήθηκε στο Άργος το 1829. (βλ. σχετ. Πρακτικά τής έν Άργει τετάρτης των Έλλήνων Συνελεύσεως, έν Αιγίνη, 1829)

1. Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΕΛΚΟΜΕΝΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

Η εκκλησία του Ελκόμενου Χριστού βρίσκεται στο κέντρο της Κάτω Πόλης, στην ανατολική πλευρά της ομώνυμης πλατείας, εκεί που σήμερα τελειώνει ο εμπορικός δρόμος με τα καταστήματα. Κατεβαίνοντας κανείς λίγα σκαλιά φτάνει στη μεγάλη «υποβρύχια εκκλησιά» όπως τη χαρακτήριζε ο Γ. Ρίτσος (1909-1990) στο ποίημά του «Μονοβασιά». Ο ναός του Ελκόμενου Χριστού υπήρξε ο μεγαλύτερος ναός της πόλης της Μονεμβασίας, σε όλη τη διάρκεια της μακραίωνης πορείας της. Δεν φαίνεται ιδιαίτερα ψηλός, είναι όμως βαρύς και ογκώδης, αν και δε δείχνει το μέγεθός του έτσι όπως είναι μισοχωμένος στην κατηφορική πλευρά όπου είναι κτισμένη η πόλη.¹⁷⁴

Σύμφωνα με τη «διήγηση» που συνέθεσε στα μέσα του 10^{ου} αιώνα ο διακεκριμένος επίσκοπος Μονεμβασίας Παύλος, ο μεγαλύτερος ναός της Μονεμβασίας ήταν αφιερωμένος στην Αγία Αναστασία τη Ρωμαία. Μάλιστα εντός του ναού στο παρεκκλήσι της Αγίας Ειρήνης φυλάσσονταν τα πολύτιμα λείψανα των αγίων από τη Βαρκελώνη.¹⁷⁵ Στον ναό αυτόν είχε αποθησαυριστεί το πολυτιμότερο από όλα τα κειμήλια και τα καλλιτεχνήματα που είχαν συγκεντρωθεί στην πόλη, αυτό που είχε την μεγαλύτερη ακτινοβολία, η περίφημη εικόνα που παρίστανε τον Χριστό Ελκόμενο επί τον Σταυρόν, το «παλλάδιο» της Μονεμβασίας. Είναι άγνωστο ποια εποχή φιλοτεχνήθηκε το έργο και πότε τοποθετήθηκε στον ναό. Ίσως οι εργασίες ανακαίνισης που έγιναν τον 11^ο αιώνα σχετίζονται με τη κατάθεση της πολύτιμης εικόνας εκεί. Καθώς η φήμη και η απήχηση της ως προσκύνημα μεγάλωνε, ο ναός άρχισε να προσελκύει μεγάλο αριθμό ευσεβών επισκεπτών, και εν τέλει οδηγήθηκε στη λήθη η παλαιότερη αφιέρωση του ναού, επικρατώντας η αφιέρωση στον

Για τον ναό του Ελκόμενου Χριστού, βλ. Βέης (1933), Καλογεράς (1955), Ξαναλάτου-Κούλουγλου (1974), Παπαδακής (1974) Καλαμαρά (2010), Καλλιγά (2010), Κουτσογιαννόπουλος (2010).

¹⁷⁴ Κουτσογιαννόπουλος, 2010, 122.

¹⁷⁵ Καλλιγά, 2010, 42. Στην διήγηση του Επισκόπου Μονεμβασίας Παύλου την οποία συνέγραψε στα μέσα του 10^{ου} αιώνα, αναφέρεται ότι στο «Φρούριο των Βουκόλων», έφτασαν πολύτιμα λείψανα, τα οποία ανήκαν στον πιο εξέχοντα αγίο της Βαρκελώνης, τον επίσκοπο Βαλέριο, την Παρθένο Ευλαλία και τον διάκονο Βικέντιο, αλλά και σε άλλους αγίους από την ίδια πόλη. Η Χ. Καλλιγά ταυτίζει το «Φρούριο των Βουκόλων» με τη Μονεμβασία όπου ίσως αποβιβάστηκαν τα λείψανα από τη Βαρκελώνη μετά την κατάληψη της Ισπανίας από τους Άραβες στις αρχές του 9^{ου} αιώνα. (βλ. Καλλιγά, 2010, 42 κ. εξ.)

Ελκόμενο Χριστό.¹⁷⁶ Σύμφωνα όμως με τη μαρτυρία του ιστορικού Νικήτα Χωνιάτη (1155-1217), η εικόνα του Ελκόμενου εκλάπη με δόλο στα τέλη του 12^{ου} αιώνα, από τον αυτοκράτορα Ισαάκιο Β΄ Άγγελο (1185-1195).¹⁷⁷

Έτσι στο όνομα του Χριστού Ελκόμενου προς τη Σταύρωση –προστάτη της Μονεμβασίας- είναι αφιερωμένος ο επιβλητικός μητροπολιτικός ναός στην ομώνυμη κεντρική πλατεία της Κάτω Πόλης.¹⁷⁸ Μάλιστα η πλατεία του Ελκόμενου βρισκόταν σε επίπεδο χαμηλότερο από το σημερινό, αντίστοιχο με το αρχικό επίπεδο του ναού. Σειρά κτισμάτων έκλιναν τη πλατεία προς βορρά και νότο.¹⁷⁹

Ο Ναός του Ελκομένου Χριστού και η ομώνυμη πλατεία.
(Φωτογραφικό αρχείο Μουσείο Μπενάκη)

¹⁷⁶ Καλλιγά, 2010, 56. Οι ψυχωφελείς διηγήσεις, που συνέγραψε ο Παύλος Μονεμβασίας, υπήρξαν εξαιρετικά δημοφιλείς για μεγάλο διάστημα, όχι μόνο στο Βυζάντιο, αλλά και πέρα από αυτό και μεταφράστηκαν πολύ γρήγορα μετά τη συγγραφή τους και στα αραβικά και στα λατινικά. Μέσα από αυτές, αναδεικνύεται η ενδιαφέρουσα προσωπικότητα του επισκόπου Παύλου, γέννημα θρέμμα της Μονεμβασίας, με λαμπρή παιδεία, η οποία δεν οφειλόταν αποκλειστικά στην πόλη αυτήν αλλά και σε άλλα κέντρα. Είναι βέβαιο ότι ανήκε στο μοναστικό περιβάλλον του όρους Λάτρους, το οποίο υπήρξε κέντρο των υπέρμαχων των εικόνων. Έχει βρεθεί στις ανασκαφές της Κορίνθου η σφραγίδα του Παύλου που φέρει την επιγραφή: Παύλος ελέω Θεού επίσκοπος Μονεμβασίας. (βλ. Καλλιγά, 2010, 45-46.)

Η οσία Αναστασία έζησε στα χρόνια του αυτοκράτορα Διοκλητιανού (284-305) και καταγόταν από τη Ρώμη όπου και μαρτύρησε για την πίστη της από τον ηγεμόνα Πρόβο. Εορτάζει στις 29 Οκτωβρίου. (βλ. Γαλανός, 1988, 141).

¹⁷⁷ Καλαμαρά, 2010, 89.

¹⁷⁸ Καλαμαρά, 2010, 88.

¹⁷⁹ Καλλιγά, 2010, 257.

2. ΟΙ ΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΕΛΚΟΜΕΝΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

Η εκκλησία του Ελκόμενου είναι βαριά στη μορφή, όπως ελέχθη και τεράστια στο μέγεθος και δείχνει καθαρά τα διάφορα στάδια κατασκευής και ανακατασκευής σε διάφορες περιόδους. Στην σημερινή της μορφή είναι τρίκλιτη βασιλική με τρούλο.¹⁸⁰ Ο ναός αρχικά υπήρξε τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική και διασώζει στοιχεία από τη φάση αυτή στον νότιο τοίχο και στην ευρύτερη αψίδα του ιερού στην οποία ανακαλύφθηκαν και πέντε αρχικά παράθυρα. Είναι πιθανό ο ναός να είχε και νάρθηκα ο οποίος στην περίπτωση αυτή θα ήταν ξυλόστεγος.¹⁸¹

Το πιο ίσως αξιόλογο τμήμα είναι το ιερό. Στον εσωτερικό χώρο στο βάθος του Αγίου Βήματος διαμορφώνεται μεγάλο ημικυκλικό σύνθρονο,¹⁸² ο μεσαίος θρόνος του οποίου είναι ψηλότερος και προορίζεται για τον «Παναγιώτατο» μητροπολίτη Μονεμβασίας, ενώ οι χαμηλότεροι για τους συλλειτουργούντας επισκόπους της μητροπολιτικής περιφέρειας. Η ύπαρξη του σύνθρονου αποτελεί τεκμήριο της παλαιότητας του ναού, του οποίου η αρχική φάση ανάγεται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια, ενώ αργότερα όταν διαχωρίστηκε το Άγιο Βήμα από τον κυρίως ναό, ο δεσποτικός θρόνος μεταφέρθηκε στον Σολέα με αποτέλεσμα τα σύνθρονα να καταργηθούν.¹⁸³

Ναός Ελκόμενου Χριστού. Το σύνθρονο

¹⁸⁰ Ξαναλάτου-Κούλουγλου, 1974, 10.

¹⁸¹ Καλλιγά, 2010, 257.

¹⁸² Καλαμαρά, 2010, 88.

¹⁸³ Καλογεράς, 1955, 22.

Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία όπως οι διαστάσεις της βασιλικής, το σύνθρονο και η μορφή των αψίδων, καθώς και τα παλαιοχριστιανικής εποχής μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη γύρω από το κτίριο ή ενσωματωμένα σε αυτό, ο ναός θα μπορούσε να έχει μια πρώιμη φάση παλαιοχριστιανικών χρόνων.¹⁸⁴ Αργότερα κατά τον 11^ο αιώνα έγιναν σημαντικές επεμβάσεις στο μνημείο με την προσθήκη δύο αψίδων, πρόθεσης και διακονικού στον ανατολικό τοίχο, την μετασκευή των παραθύρων του ιερού σε δίλοβα και την προσθήκη κεραμοπλαστικού διακόσμου και στις τρεις αψίδες.¹⁸⁵ Επιπλέον στον νότιο τοίχο του ναού και στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννη αποκαλύφθηκε τοιχοδομία από πωρόλιθο κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης και με κεραμοπλαστικές διακοσμήσεις (οδοντωτή ταινία). Τον 11^ο-12^ο αιώνα έχουν χρονολογηθεί τα μαρμάρινα γλυπτά πάνω από τη δυτική θύρα του ναού.¹⁸⁶

Ναός Ελκόμενου Χριστού. Η δυτική θύρα

Τον 14^ο αιώνα είναι πιθανόν να έγιναν και άλλα έργα στον ναό, αλλά το μόνο που μπορεί να συσχετιστεί με αυτήν την περίοδο, είναι δύο ξύλινοι θρόνοι που κάηκαν κατά τα ορλωφικά (1770), στους οποίους κατά την παράδοση, είχαν καθίσει ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ (1282-1328) και η αυτοκράτειρα Ειρήνη, όταν επισκέφτηκαν την Μονεμβασία το 1300. Ίσως στο παλαιότερο τέμπλο να είχε βρει τη θέση της και η μεγάλων διαστάσεων εικόνα

¹⁸⁴ Καλαμαρά, 2010, 89.

¹⁸⁵ Καλλιγά, 2010, 257.

¹⁸⁶ Καλαμαρά, 2010, 89.

της Σταύρωσης του 14^{ου} αιώνα, που παρέμεινε στον ναό έως την κλοπή της το 1979 και η οποία επιστράφηκε το 2011. Η πληροφορία για την άδεια που ζήτησε από τους Βενετούς ο Νικόλαος Ευδαιμονογιάννης το 1419, να του επιτραπεί η εξαγωγή μεγάλης ποσότητας σανίδων από την Κρήτη, τις οποίες προόριζε για μια εκκλησιά στη Μονεμβασία χωρίς να προσδιορίζει ποια, δεν θα μπορούσε να αφορά παρά μόνο μια μεγάλη ξύλινη στέγη όπως αυτή του Ελκόμενου.¹⁸⁷

Η μετατροπή του ναού σε θολοσκεπή φαίνεται να ξεκίνησε γύρω στα 1510, εποχή που ο καθολικός αρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας Αρσένιος (1509-1516) δήλωνε ότι είχε ξοδέψει περισσότερα από 300 χρυσά νομίσματα για την επισκευή του.¹⁸⁸ Επιπλέον στο τέλος της Α΄ Βενετοκρατίας (1463-1540), σύμφωνα με μια επιγραφή στη νότια πλευρά, το 1538 ο Γεώργιος Κουγκύδας, εκτέλεσε οικοδομικές εργασίες: « Δοῦλος Χριστοῦ Γεώργιος... ἐν Μονεμβασίᾳ ἔπηξε καικοπιακῶς ἰδρωῖτα δέ καί πλείστοις ὀφέλειαν καί στύλῳσις τοῦ Ἁγίου οἴκου τούτου...»¹⁸⁹

Η επιγραφή αναφερόταν στους βαρείς τετράγωνης διατομής πεσσούς που αντικατέστησαν τις κομψές μαρμάρινες κολόνες για να υποβαστάξουν τους τρεις θόλους που κατασκεύασαν αντί της ξύλινης στέγης.¹⁹⁰ Την ίδια χρονιά το 1538, ενισχύθηκε η εξωτερική νότια πλευρά με ισχυρά υποστυλώματα αρκετού πάχους, επειδή είχε υποστεί ζημιές και έπρεπε να ληφθούν προληπτικά μέτρα.¹⁹¹

Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα κατά την περίοδο της Β΄ Βενετοκρατίας (1690-1715) έγιναν εκτεταμένες οικοδομικές επεμβάσεις όπως: η προσθήκη ενός θολωτού εξωνάρθηκα, καθώς και ενός παρεκκλησίου στη νότια πλευρά με ξεχωριστή είσοδο, ενώ περίπου στο μέσον του μήκους του μεσαίου κλίτους κατασκευάστηκε τρούλος που δεν υπήρχε παλιότερα. Τα έργα αυτά

¹⁸⁷ Καλλιγά, 2010, 258.

¹⁸⁸ Καλλιγά, 2010, 258. Την περίοδο από το 1509 έως και το 1540 η Μητρόπολη Μονεμβασίας ήταν υπό την δικαιοδοσία Λατίνων Επισκόπων, οι οποίοι κατά σειρά ήταν οι: Αρσένιος, Μάρκος, Μανίλιος, Ιωάσαφ και Μητροφάνης. (βλ. σχετ. Γκοβάτσος, 2018, 121)

¹⁸⁹ Καλαμαρά, 2010, 89. Η Χ. Καλλιγά υποστηρίζει ότι χορηγός υπήρξε ο Γεώργιος Κορίνθιος, του οποίου το όνομα παραμορφωμένο διαβάστηκε ως Κουγκύδας, στη χαμένη σήμερα επιγραφή που υπήρχε στο ναό. (πρβ. Καλλιγά, 2010, 258).

¹⁹⁰ Καλλιγά, 2010, 259.

¹⁹¹ Παπαδάκης, 1974, 29.

ολοκληρώθηκαν το 1697.¹⁹² Αυτό μαρτυρεί η ανάγλυφη επιγραφή πάνω από την κεντρική είσοδο του νέου νάρθηκα. Εκεί δεξιά και αριστερά στον χαραγμένο σταυρό, ανάμεσα στα κρίνα είναι γραμμένα τα παρακάτω: «1697 και από κάτω Μ(η)Ν(ι) Μ(α)ρτ(ίω) 6 ΕΤΕΛΙΟΘΗ».¹⁹³ Ωστόσο το 1699 ο τρούλος κατέρρευσε και ο ναός υπέστη μεγάλες φθορές, γι' αυτό όταν ο γενικός Προβλεπτής του Μοριά Marin Michiel, το 1700, επισκέφτηκε την Μονεμβασία γράφει: « ...σχεδόν όλος γκρεμισμένος, υποβαστάζεται από δύο σειρές στύλων στο εσωτερικό και έχει στο μέσον άμβωνα όπου ανεβαίνει ο αρχιεπίσκοπος... για τα κηρύγματα προς τον λαό, ο οποίος είναι φτιαγμένος από ποικίλα μάρμαρα επεξεργασμένα, τα οποία βρίσκονταν σε άλλα αρχαία έργα...»¹⁹⁴

Ναός Ελκόμενου Χριστού. Ο άμβωνας

Κατά τις επάλληλες κυριαρχίες από τις οποίες πέρασε η Μονεμβασία ο ναός βεβηλώθηκε δύο φορές, τον Σεπτέμβριο του 1715 όταν οι Τούρκοι κατέλαβαν την πόλη κατά την Β΄ Τουρκοκρατία (1715-1821) και το 1770 στα Ορλωφικά. Το 1715, οι Τούρκοι πήραν από τον ναό πολύτιμα σκεύη, τον

¹⁹² Καλλιγά, 2010, 260.

¹⁹³ Κουτσογιαννόπουλος, 2010, 122.

¹⁹⁴ Καλλιγά, 2010, 259-260. Ο προβλεπτής στους αρχαίους ήταν τίτλος άρχοντα σε πολλές πολιτείες. Στην Βενετοκρατία έτσι λεγόταν ο πολιτικός και στρατιωτικός διοικητής μίας περιφέρειας. Αποκαλούνταν και προνοητής ή πρεβεδάριος. (βλ. Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου, τ.16, 384).

σφράγισαν και απαγόρευσαν κάθε ιεροτελεστία. Αργότερα ίσως το 1725, ο ναός δόθηκε πάλι στους χριστιανούς μετά από ενέργειες του μητροπολίτη Γεράσιμου Λετίτζη, αφού σε εγκώμιο προς τιμή του, σημειώνεται πως όταν έγινε αρχιερέας Μονεμβασίας «... και κτήτορας εγίνηκε Χριστού της Εκκλησίας. Άνοιξε την μητρόπολη, οπούταν, σφαλισμένη, Ελκόμενον τον κράζουσι, στον κόσμο ξακουσμένη». Αργότερα κατά την διάρκεια των Ορλωφικών, ο ναός θα υποστεί καταστροφές και θα στερηθεί οικήματα και εργαστήρια που κατείχε μέσα στο κάστρο, αλλά και κτήματα στην ενδοχώρα (Λογγάρια, Καλογερίνα, Φουκριά και Φοινίκι).¹⁹⁵

Στον ναό του Ελκομένου έγιναν στη συνέχεια κάποιες επισκευές πριν από το 1821, όπως και πριν την επίσκεψη του Ιωάννη Καποδίστρια (1776-1831) το 1828. Γι' αυτό και αναφέρεται από τον γραμματέα Νικόλαο Δραγούμη, ότι μετά την υποδοχή στην αποβάθρα του κυβερνήτη, από τον Κανάρη και τη φρουρά των Ψαριανών έγινε λειτουργία «ἔν τινι νεοδμήτῳ ναῶ τοῦ ἄστεως». Νέα μεγάλη επισκευή έγινε το 1900, οπότε και αντικαταστάθηκε το περίφημο ξυλόγλυπτο τέμπλο, το οποίο ήταν σκαλισμένο με λεπτότητα και διακοσμημένο στο πλαίσιο των εικόνων με ελεφαντόδοντο, από νέο μαρμάρينو στο οποίο τοποθετήθηκαν η εικόνα του Ελκομένου και άλλες τρεις μεγάλες εικόνες. Κατασκευαστής του νέου τέμπλου ήταν ο τηνιακής καταγωγής Γεώργιος Καπαριάς (1847-1923).¹⁹⁶ Ένα μέρος από το παλιό ξυλόγλυπτο τέμπλο χρησιμοποιήθηκε στον παρακείμενο ναό της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας. Ωστόσο δεν αντικαταστάθηκαν τα ξυλόγλυπτα βημόθυρα τα οποία και σήμερα προκαλούν το θαυμασμό του επισκέπτη.¹⁹⁷ Τέλος μετά το 1910 χτίστηκε και το κωδωνοστάσιο, το μοναδικό που υπάρχει στο κάστρο, στα ερείπια του παλιού σύμφωνα με τους ντόπιους.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Κουτσογιαννόπουλος, 2010, 122.

¹⁹⁶ Καλλιγά, 2010, 260. Ο Γεώργιος Καπαριάς γεννήθηκε στον Πύργο της Τήνου το 1847. Ο πατέρας του, κοντά στον οποίο μαθήτευσε, ήταν επίσης ονομαστός μαρμαρογλύπτης. Σπούδασε στο Σχολείο των Τεχνών στην Αθήνα, ασχολήθηκε όμως κυρίως με την εφαρμοσμένη μαρμαρογλυπτική, εκκλησιαστική και επιτύμβια. Άφησε μεγάλο αριθμό έργων στη νησιωτική και την ηπειρωτική Ελλάδα. <https://www.europeana.eu/portal/el/record> (τελευταία επίσκεψη 05.12.2018). Ο Γ. Καπαριάς έφταιξε και το 1882 το τέμπλο των Αγίων Θεοδώρων Αταλάντης. (βλ. Γραίκος, 2011, 588).

¹⁹⁷ Παπαδάκης, 1974, 32.

¹⁹⁸ Ξαναλάτου-Κούλουγλου, 1974, 11.

Ναός Ελκόμενου Χριστού. Το μαρμάρινο τέμπλο με τα ξυλόγλυπτα βημόθυρα

Ναός Ελκόμενου Χριστού. Εσωτερική άποψη

3. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΕΛΚΟΜΕΝΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

Σήμερα ο μητροπολιτικός ναός του Ελκόμενου Χριστού είναι μια μεγάλη τρίκλιτη βασιλική με τρούλο, νάρθηκα στα δυτικά και χωριστό κωδωνοστάσιο στα βορειοδυτικά. Ο νάρθηκας όπως ελέχθη είναι μεταγενέστερος από τον υπόλοιπο ναό. Αξιοπρόσεκτο είναι το θωράκιο τέμπλου (11^{ου} ή 12^{ου}) αιώνα με την ανάγλυφη παράσταση το οποίο είναι εντοιχισμένο επάνω ακριβώς από το υπέρθυρο της εισόδου του νάρθηκα. Παριστάνει δύο παγώνια που με τα νύχια τους ξεσκίζουν έναν δράκοντα,¹⁹⁹ ίσως θέμα συμβολικό του θριάμβου της ουράνιας αιωνιότητας επάνω στον κάτω κόσμο και το θάνατο.

Ο ναός είναι εντυπωσιακά ευρύχωρος αλλά συνάμα και λιτός. Οι διαστάσεις του είναι 16,50 x 38,00 μ.²⁰⁰ και αποτελείται από τρία κλίτη, από τα οποία το μεσαίο είναι τεράστιο ενώ τα πλαϊνά μικτότερα και στενόμακρα. Αριστερά και δεξιά της εισόδου μετά τον νάρθηκα, υπάρχουν δύο μεγάλοι αυτοκρατορικοί θρόνοι που προορίζονταν για τους Μονεμβασιώτες άρχοντες και τους επιφανείς επισκέπτες της πόλης.²⁰¹ Ωστόσο η παράδοση αποδίδει αυτούς τους επιβλητικούς θρόνους στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο (1282-1328) και στην αυτοκράτειρα σύζυγό του και επίσης αναφέρει ότι οι εν λόγω αυτοκρατορικοί θρόνοι είναι κατασκευασμένοι από μαστίχα και ασπράδι αυγού.²⁰²

Ο ναός του Ελκόμενου διαμορφώθηκε τον 11^ο αιώνα στη θέση άλλου παλαιότερου βυζαντινού ναού, όπως μαρτυρούν παλιά οικοδομικά υλικά και μάρμαρα που έχουν ενσωματωθεί στους τοίχους και τα σκαλοπάτια του. Ωστόσο οι πολλαπλές επεμβάσεις που έγιναν κατά καιρούς στον ναό, για να επουλωθούν οι καταστροφές που του συνέβαιναν όταν η πόλη πολιορκούνταν ή δεχόταν επιθέσεις, έχουν αλλοιώσει την αισθητά την αρχιτεκτονική του. Γι' αυτό βλέπει κανείς επάνω του στοιχεία δυτικά, νεοκλασικά και άλλων εποχών, όπως το εντυπωσιακό πύρινο ακροκέραμο στην κορυφή του.²⁰³

Για τον ναό του Ελκόμενου Χριστού, βλ. Βέης (1933), Καλογεράς (1955), Ξαναλάτου-Κούλουγλου (1974), Παπαδακής (1974), Στίκας (1986), Καλαμαρά (2010), Καλλιγά (2010), Κουτσογιαννόπουλος (2010).

¹⁹⁹ Κουτσογιαννόπουλος, 2010, 122.

²⁰⁰ Στίκας, 1986, 282.

²⁰¹ Κουτσογιαννόπουλος, 2010, 123.

²⁰² Παπαδάκης, 1974, 29.

²⁰³ Κουτσογιαννόπουλος, 2010, 123.

Ναός Ελκόμενου. Το ακροκέραμο

Τα εξαιρετικά επιμήκη κλίτη του ναού που χωρίζονται από δύο πεσσοστοιχίες είναι θολοσκέπαστα, ενώ το μεσαίο που είναι υπερυψωμένο, διακόπτεται στο κέντρο από τον οκτάπλευρο τρούλο. Τα τρία κλίτη στεγάζονται με θόλους οξυκόρυφους που στα δύο πλαϊνά διακόπτονται από εγκάρσια τόξα. Οι διαχωριστικές τοξοστοιχίες εδράζονται σε ορθογώνιους πεσσούς. Ο τρούλος στηρίζεται στους θόλους και στα τόξα στο βορρά και το νότο, χωρίς να υπάρχει αντιστοιχία με τους πεσσούς. Από την όλη κατασκευή και από τις αναλογίες του, φαίνεται καθαρά μεταγενέστερος από τους θόλους. Στον νότιο τοίχο ανοίγονται ημικυκλικά τόξα, ενώ εξωτερικά τον στηρίζουν αντηρίδες χτισμένες το 1538.²⁰⁴

Χαρακτηριστικό είναι και το μαρμάρινο τέμπλο με τις ανάγλυφες παραστάσεις, το οποίο φιλοτεχνήθηκε με περισσή τέχνη το 1900, όπως είδαμε παραπάνω. Το ποιο όμως εντυπωσιακό του στοιχείο είναι οι τέσσερις φορητές εικόνες σε φυσικό μέγεθος τοποθετημένες σε κόγχες. Οι εικόνες αυτές είναι: ο Ελκόμενος Χριστός η τρίτη κατά σειρά εικόνα, η συντετριμμένη για τα πάθη του Ιησού Παναγία, ο Ιωάννης ο Πρόδρομος, και η Γέννηση του Χριστού.²⁰⁵

²⁰⁴ Ξαναλάτου-Κούλουγλου, 1974, 10.

²⁰⁵ Κουτσογιαννόπουλος, 2010, 123.

4. ΟΙ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΕΛΚΟΜΕΝΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

Ο ναός του Ελκόμενου Χριστού, δεν είναι γνωστό αν είχε εντοίχιο ζωγραφικό διάκοσμο, πάντως οι μέχρι τώρα έρευνες ήταν αρνητικές. Ο περικαλλής ναός απογυμνώθηκε πολλές φορές από τις φορητές εικόνες και τα κειμήλια του.²⁰⁶ Η εικόνα του Ελκόμενου Χριστού είδαμε ότι αφαιρέθηκε με δόλο, επίσης η σπουδαία βυζαντινή εικόνα της Σταύρωσης του Χριστού του 14^{ου} αιώνας, κλάπηκε το 1979 αλλά ευτυχώς βρέθηκε το 1980 και αφού διαφυλάχτηκε στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας, επέστρεψε στη Μονεμβασία το 2011.²⁰⁷

Σήμερα όπως είδαμε παραπάνω σώζονται στο τέμπλο του ναού, ενδιαφέρουσες μεταβυζαντινές φορητές εικόνες σε φυσικό μέγεθος.²⁰⁸ Αριστερά της Ωραίας Πύλης του Ιερού βρίσκεται η εικόνα του Ελκομένου Χριστού (τέλη 17^{ου} αιώνα), για την οποία θα αναφερθούμε στο τρίτο κεφάλαιο. Παραπλεύρως της εικόνας του Ελκομένου Χριστού βρίσκεται η εικόνα του Ιωάννου του Προδρόμου, την οποία φιλοτέχνησε ο ζωγράφος Νατάλιος Αργεΐτης, το 1708. Ο Πρόδρομος είναι ενδεδυμένος με δέρμα καμήλας και ίσταται περίλυπος αναμένοντας το τέλος του Θείου δράματος. Η εικόνα είναι μεγάλης καλλιτεχνικής αξίας, σύγχρονη με την εικόνα του Ελκόμενου και στο κάτω μέρος της υπάρχει η επιγραφή με βυζαντινά γράμματα «ΧΕΙΡ ΝΑΤΑΛΙΟΥ ΑΨΗ=(1708)».²⁰⁹

Τέμπλο Ελκόμενου Χριστού. Ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος

²⁰⁶ Ο.π. σελ. 64.

²⁰⁷ Καλαμαρά, 2010, 89.

²⁰⁸ Καλαμαρά, 2010, 89.

²⁰⁹ Παπαδάκης, 1974, 34.

Δεξιά της Ωραίας Πύλης, βρίσκεται η εικόνα της Παναγίας στον τύπο προ του Σταυρού.²¹⁰ Η Παναγία παρουσιάζεται σε στάση προσευχής και κατανύξεως για τη θυσία του Υιού της, ενώ στην έκφραση του προσώπου της διακρίνεται ένας λυγμός γι' αυτό και υπάρχει η συγκινητική επιγραφή : «Τέκνον εμόν γλυκύτατον, ηγαπημένο τέκνον». Η εικόνα αυτή ίσως είναι μεγέθυνση άλλης μικρότερης από το «συγκρότημα της Σταυρώσεως» που υπήρχε παλιά στο αρχικό ξυλόγλυπτο τέμπλο. Στο παλιό τέμπλο πάνω από την ωραία Πύλη, υπήρχε η εικόνα του Εσταυρωμένου, για την οποία θα αναφερθούμε στο επόμενο κεφάλαιο, σε μεγάλο μέγεθος έχοντας δεξιά και αριστερά σε μικρότερο μέγεθος τις εικόνες της Παναγίας και του Ευαγγελιστή Ιωάννη. Οι δύο αυτές εικόνες ονομάζονται στην αγιογραφική γλώσσα «Τα Λυπηρά». Για την εικόνα της Παναγίας, ο Φώτης Κόντογλου (1895-1965) σημειώνει: ότι ίσως είναι έργο του 16^{ου} αιώνας, της Κρητικής Σχολής και ότι «η τέχνη της Παναγίας είναι κατά πολύ ανωτέρα της του Ελκομένου Χριστού, αφού είναι αυστηρώς βυζαντινή της μοναχικής λεγομένης Τεχνοτροπίας».²¹¹

Τέμπλο Ελκόμενου Χριστού. Η Παναγία

²¹⁰ Σύμφωνα με τον Κ. Καλογερά σε ένα σημείωμα για τη Μονεμβασία η Παναγία ονομάζεται «Οδυνωμένη».

²¹¹ Καλογεράς, 1957, 25-26. Ο Φώτης Κόντογλου ήταν πεζογράφος και ζωγράφος. Σπούδασε ζωγραφική στη Γαλλία και αργότερα έκανε πολλά ταξίδια στο εξωτερικό και σχεδόν σε ολόκληρη την Ελλάδα. Παράλληλα με τη ζωγραφική ασχολήθηκε και με την πεζογραφία. Μαθητές του ήταν ο Γιάννης Τσαρούχης και ο Νίκος Εγγονόπουλος, (βλ. Υδρία, 1983, τ.6, 2060).

Δεξιά από την εικόνα της Παναγίας, βρίσκεται η εικόνα της Γεννήσεως του Χριστού. Είναι μεγάλης αξίας και αυτή και ως σύνολο αποτελεί ένα θαυμάσιο σύμπλεγμα. Όπως και η εικόνα του Ιωάννου του Προδρόμου είναι έργο του Ναταλίου Αργεΐτη, ο οποίος την φιλοτέχνησε το 1708. Μάλιστα στο κάτω μέρος της εικόνας είναι γραμμένη η επιγραφή: «ΧΕΙΡ ΝΑΤΑΛΙΟΥ ΙΡΟΥ= (ιερομονάχου)».²¹² Ο Νίκος Καζαντζάκης (1833-1957) στο έργο του «Ταξιδεύοντας» τονίζει ότι από όλες τις εικόνες του άρεσε η Γέννηση του Χριστού και αυτό γιατί εκεί «... Η Παναγιά γονατισμένη προσκυνά το παιδί της, τριγύρα βράχοι, βοσκοί κατεβαίνουν στεφανωμένοι με άνθη και φύλλα και φυσούν το κέρατο... Και δίπλα φουντώνει ένα δέντρο με χρυσές πινελιές και στην κορφή ένα μεγάλο με κόκκινο κεφάλι πουλί».²¹³

Τέμπλο Ελκόμενου Χριστού. Η Γέννηση

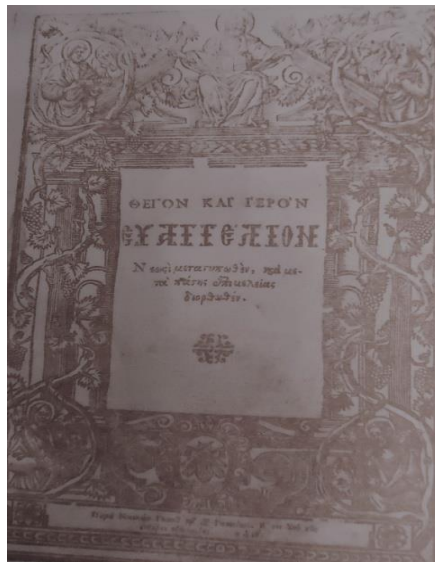
Εκτός από τις εικόνες του τέμπλου και της Σταύρωσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η εικόνα της «Κυρίας της Παντάνασσας» στο προσκυνητάρι, πιθανότατα και αυτή του 18^{ου} αιώνα.²¹⁴ Άλλα κειμήλια του ναού του Ελκομένου Χριστού, είναι εντός του αγίου Βήματος, μια παλιά λεκάνη κατασκευασμένη από πορσελάνη, στην οποία τελούνταν ο αγιασμός κατά την εορτή των

²¹² Παπαδάκης, 1974, 34-35.

²¹³ Κουτσογιαννόπουλος, 2010, 124.

²¹⁴ Καλαμαρά, 2010, 89.

Θεοφανίων.²¹⁵ Επίσης το Ιερό Ευαγγέλιο με διαστάσεις 0,25 x 0,35εκ. το οποίο σύμφωνα με τη επιγραφή του τυπώθηκε στη Βενετία το (αψιθ) = 1719. Στο Ευαγγέλιο περιέχεται ενθύμηση για τα δεινά που προηγήθηκαν της απελευθέρωσης της Μονεμβασίας το 1821. Άλλο κειμήλιο είναι ο «κώδικας του Ελκομένου Χριστού Μονεμβασίας» τον οποίο συνέγραψε ο μητροπολίτης Μονεμβασίας Άνθιμος ο Λέσβιος (1740-1770) το 1758. Ο κώδικας φυλάσσεται και αυτός στον ναό του Ελκομένου. Τέλος στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών φυλάσσεται το Αντιμήνσιο του Μητροπολίτη Ανθίμου του Λεσβίου (1749-1770). Είναι κατασκευασμένο από λινό ύφασμα και έχεις τις εξής παραστάσεις: Στο μέσον η «άκρα ταπείνωση», δεξιά η παναγία και αριστερά ο Ιωάννης ο αγαπημένος μαθητής, στο πάνω μέρος ο Πατήρ, ενώ στις τέσσερις γωνίες τα σύμβολα των Ευαγγελιστών. Στο κάτω μέρος με μικρά χρυσά γράμματα υπάρχει η επιγραφή: « + Θυσιαστήριον θεϊον και ιερόν, τοῦ τελεῖσθαι δι' αὐτοῦ τὰς θείας ἱερουργίας. Ἁγιασθὲν ὑπὸ τῆς χάριτος καὶ δωρεᾶς τοῦ Παναγίου Πνεύματος ἱερουργηθὲν παρὰ Ἀνθίμου τοῦ Παναγιωτάτου και λογιωτάτου Μητροπολίτου τῆς ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας. 1740 Αὐγούστου».²¹⁶

Ναός Ελκόμενου. Το Ευαγγέλιο του 1719. Πηγή Σιμόπουλος, 1970, 235

²¹⁵ Παπαδάκης, 1974, 34.

²¹⁶ Σιμόπουλος, 1970, 180-187. Το αντιμήνσιο είναι λέξη ελληνολατινική (αντί + mensa) που σημαίνει αντί-τράπεζας. Εισήχθη στη λατρεία για να αντικαθιστά την αγία Τράπεζα, έτσι ώστε να μπορεί να τελεστεί Θεία λειτουργία και εκτός ναού ή σε ναό που δεν έχουν γίνει εγκαίνια. Το αντιμήνσιο μνημονεύεται μόνο από τον 8^ο αιώνα κ. εξ., αφού η χρήση του ήταν διαδεδομένη την εποχή της εικονομαχίας, όταν οι Ορθόδοξοι τελούσαν τη Θεία Λειτουργία σε ιδιωτικούς οίκους. (βλ. ΘΗΕ, 1963, τ.2, 870).

5. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΜΥΡΤΙΔΙΩΤΙΣΣΑΣ - ΚΡΗΤΙΚΙΑΣ

Η Παναγία η Μυρτιδιώτισσα ή Κρητικιά βρίσκεται ακριβώς πάνω από την πλατεία του Ελκόμενου και του εμπορικού δρόμου στην καστροπολιτεία της Μονεμβασίας. Αποτελεί μία από τις είκοσι έξι σωζόμενες εκκλησίες της Κάτω Πόλης. Η λατρεία της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας προέρχεται από τα Κύθηρα. Είναι γεγονός ότι η Μονεμβασία είχε στενή επικοινωνία με τους κατοίκους των Κυθήρων, αφού η επισκοπή τους υπαγόταν στην Μητρόπολη Μονεμβασίας.²¹⁷ Εξάλλου, όπως αναφέρει ο W. Miller (1864-1945) το 1537 μετά την επιδρομή του Μπαρμπάρσα (1478-1546) οι κάτοικοι των Κυθήρων μετανάστευσαν στην Πελοπόννησο και τη Μονεμβασία.²¹⁸ Μάλιστα ο επίσκοπος Κυθήρων Φιλόθεος Δαρμάρας, ο οποίος καταγόταν από τη Μονεμβασία και το 1660 έκτισε στα Κύθηρα τον μητροπολιτικό ναό του Εσταυρωμένου Χριστού, συνετέλεσε στη διάδοση της λατρείας της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας στην γενέτειρά του.²¹⁹ Ο ναός ονομάζεται και Παναγία Κρητικιά διότι σχετίζεται με τις οικογένειες των Κρητικών που εγκαταστάθηκαν επίσης στη Μονεμβασία, κατά την περίοδο της Β΄ Βενετοκρατίας (1690-1715).²²⁰ Μάλιστα εξαιτίας της εγκατάστασης πολλών Κρητικών εκτός από την εκκλησία και η συνοικία ονομάστηκε «συνοικία των Κρητικών».²²¹

Το μνημείο σημειώνεται στο κατάστιχο που συντάχθηκε το 1821 από τον Μονεμβασιώτη Κυριάκο Κοσμάκη και περιλαμβάνει 33 εκκλησίες και πολλά τοπογραφικά στοιχεία. Ακόμη, απεικονίζεται σε τοπογραφικό διάγραμμα της Μονεμβασίας του έτους 1836, το οποίο αποτελεί πρόταση αναδιάταξης της Κάτω Πόλης από τον Βαυαρό αξιωματικό και γεωμέτρη Othon de Mirbach.²²²

Για τον ναό της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας, βλ. Καλογεράς (1955), Ξαναλάτου-Κούλουγλου (1974), Παπαδακης (1974), Στίκας (1986), Καλαμαρά (2010), Καλλιγά (2010), Κουτσογιαννόπουλος (2010), Ντουβή-Σκάγκου (2013).

²¹⁷ Ξαναλάτου-Κούλουγλου, 1974, 10. Ο Χαΐρεντίν πασάς γνωστός και ως Μπαρμπάρσα ήταν αρχιναύαρχος του οθωμανικού στόλου, ο οποίος στα μισά του 16^{ου} αιώνα έκανε καταστροφικές επιδρομές εναντίον πολλών νησιών. Ένα από αυτά ήταν και τα Κύθηρα τα οποία σχεδόν ερημώθηκαν. (βλ. Καλλιγά, 2010, 128-129).

²¹⁸ Miller, 1907, 239.

²¹⁹ Καλογεράς, 1955, 22.

²²⁰ Ντουβή-Σκάγκου, 2013, 167.

²²¹ Κουτσογιαννόπουλος, 2010, 126.

²²² Ντουβή-Σκάγκου, 2013, 167.

Ο ναός χτίστηκε κατά τη Β΄ Βενετοκρατία (1690-1715), γύρω στα 1700, όταν ο οικισμός εμφάνισε ανάκαμψη και γνώρισε αξιόλογη οικοδομική δραστηριότητα.²²³ Ανήκει στον τύπο της μονόκλιτης καμαροσκέπαστης βασιλικής με τρούλο, ο οποίος ήταν αρκετά διαδεδομένος στον ελλαδικό χώρο κατά την μεταβυζαντινή εποχή. Οι εσωτερικές διαστάσεις είναι 5,20 x 13,70 μ. Το κεντρικό τμήμα του ναού καλύπτει ο ημισφαιρικός τρούλος, διαμέτρου 5,20 μ., ο οποίος ανατολικά και δυτικά στηρίζεται από δύο ημικυλινδρικούς θόλους που έχουν ελαφρά οξυκόρυφη απόληξη. Βόρεια και νότια η αντιστήριξη του τρούλου γίνεται με δύο τυφλά ημικυκλικά τόξα. Το τύμπανο του τρούλου διατρύπουν τέσσερα μονόλοβα παράθυρα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο τρούλος σε σχέση με άλλες τρουλαίες βασιλικές της Πελοποννήσου, καλύπτει σχεδόν όλο το πλάτος του ναού. Ο ναός της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας έχει πολλές ομοιότητες ως προς την αρχιτεκτονική, με τον Άγιο Σπυρίδωνα Καρδαμύλης, την Παναγία στη Χώρα Εξωχωρίου της Μεσσηνιακής Μάνης (α΄ μισό 18^{ου} αι.) και τη μονή Δεκούλου στο Οίτυλο (1765).²²⁴

Επίσης είναι χαρακτηριστικό ότι δεν υπάρχουν στέγες, καθώς ο τρούλος οι θόλοι και η κόγχη του Ιερού είναι εμφανείς και επιχρισμένοι με κονίαμα. Οι γυμνοί όγκοι επιχρισμένοι με υδραυλικά κονιάματα και οι αετωματικές απολήξεις κυρίως στη δυτική όψη απαντούν στους ναούς της Μονεμβασίας, οι οποίοι είτε χτίστηκαν (Άγιος Νικόλαος) είτε επισκευάστηκαν (Ελκόμενος Χριστός, Αγία Άννα Καθολική, Άγιος Ανδρέας, Άγιος Αντώνιος και Δημήτριος) στην περίοδο της Β΄ Βενετοκρατίας (1690-1715).²²⁵

Στην ανατολική πλευρά του ναού υπάρχει ημικυκλική αψίδα, ενώ εσωτερικά στο πάχος του τοίχου έχουν ανοιχθεί αριστερά η κόγχη της πρόθεσης και δεξιά η κόγχη του διακονικού.²²⁶ Στη νότια πλευρά του ναού βρίσκεται ένα ορθογώνιο κτιστό στόμιο στέρνας. Η στέρνα είναι παραλληλόγραμμη, τα τοιχώματά της είναι επιχρισμένα με κουρασάνι και καταλαμβάνει τμήμα της νοτιοανατολικής πλευράς του ναού. Στέρνες διαθέτουν και άλλοι ναοί στη Μονεμβασία, όπως ο δίκλιτος ναός του Αγίου Αντωνίου και Δημητρίου, αλλά και ένα άλλο σημαντικό δημόσιο κτίριο το Τζαμί της Κάτω

²²³ Καλαμαρά, 2010, 89.

²²⁴ Ντουβή-Σκάγκου, 2013, 167-169.

²²⁵ Ντουβή-Σκάγκου, 2013, 169.

²²⁶ Στίκας, 1986, 282.

Πόλης. Στον ναό υπάρχουν τρεις θύρες, η κεντρική στη δυτική όψη και από μία στους πλευρικούς τοίχους, μία στο βόρειο για την επικοινωνία με τον δρόμο και μία στο νότιο για την πρόσβαση στο εξωτερικό κτίσμα με θόλους.²²⁷

Τα παράθυρα του ναού έχουν υπέρθυρα με διακοσμητικά γείσα, κάτι που χαρακτηρίζει και την αρχιτεκτονική της ιταλικής Αναγέννησης.²²⁸ Επίσης δυτική επιρροή φανερώνει ένας κυκλικός φεγγίτης που ανοίγεται στη δυτική όψη, δύο φωτιστικές θυρίδες στην αψίδα του ιερού και ένα στρογγυλό παράθυρο στο τύμπανο της ανατολικής καμάρας. Οι τοίχοι του ναού ήταν επιχρισμένοι εσωτερικά και εξωτερικά. Στο εσωτερικό έχουν πραγματοποιηθεί επισκευαστικές εργασίες στις αρχές και στα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Αξίζει να σημειωθεί ότι στον νότιο τοίχο διατηρούνται υπολείμματα από τοιχογραφικό διάκοσμο. Το δάπεδο του ναού που αρχικά ήταν σε χαμηλότερη στάθμη, σήμερα είναι επιστρωμένο με τετράγωνα ασπρόμαυρα βιομηχανικού τύπου πλακίδια. Κοντά στην Ωραία Πύλη διαμορφώνεται ομφάλιο με φυτικά θέματα.²²⁹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξωτερική δυτική όψη του μνημείου από λευκό ασβεστόλιθο με το ισόδομο σύστημα δόμησης.²³⁰ Η δυτική κεντρική θύρα του ναού είναι ιδιαίτερα επιμελημένη και περίτεχνα κοσμημένη. Είναι ορθογώνιας κάτοψης και έχει τοξωτό υπέρθυρο, το οποίο στηρίζεται σε πώρινες παραστάδες, που φέρουν απλής μορφής επίκρανα με σταγόνες (ή κιλλίβαντες) κάτω από τον άβακα. Το τοξωτό ανώφλι εγγράφεται σε ορθογώνιο πλαίσιο, το οποίο είναι διακοσμημένο με ροζέτες.²³¹ Ακριβώς από πάνω υπάρχει τεθλασμένο αέτωμα με το κουκουναίρι στη μέση.²³² Η τοξωτή θύρα συνηθίζεται σε ναούς αλλά και σε οικίες στην Κρήτη, στα Επτάνησα και στην Πελοπόννησο και αποτελούν χαρακτηριστικές επιδράσεις του ιταλικού μπαρόκ. Στο πάνω μέρος υπάρχει ο κυκλικός φεγγίτης και η εντοιχισμένη πώρινη πλάκα διακοσμημένη με σταυρό, τέσσερις ρόδακες, ταινία και κυματοφόρο πλαίσιο. Η

²²⁷ Ντουβή-Σκάγκου, 2013, 167-169.

²²⁸ Στίκας, 1986, 282.

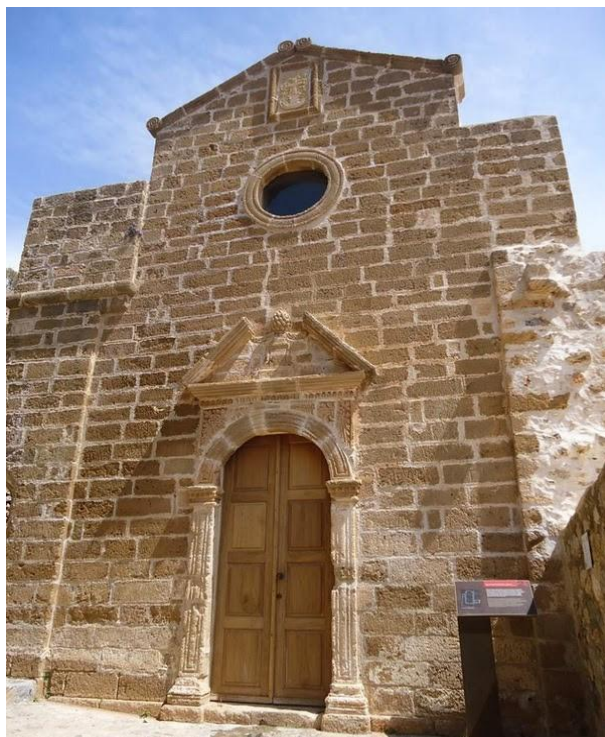
²²⁹ Ντουβή-Σκάγκου, 2013, 172.

²³⁰ Στίκας, 1986, 282.

²³¹ Ντουβή-Σκάγκου, 2013, 172-173. Άβακας στην αρχιτεκτονική ονομάζεται η ορθογώνια παραλληλεπίπεδη πλάκα που αποτελεί το ανώτερο τμήμα του κιονόκρανου και που, στον κλασικό αρχιτεκτονικό ρυθμό, είναι η τελική μετάβαση από τους στύλους προς τα οριζόντια μέρη της στέγης. (βλ. Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα, II, 1980, 42).

²³² Στίκας, 1986, 282.

δυτική όψη, καταλήγει με το αέτωμα το οποίο επιστέφεται με κυμάτιο, το οποίο καταλήγει σε έλικες.²³³

Παναγία η Μυρτιδιώτισσα. Δυτική όψη ναού

Εσωτερικά στον Ναό υπάρχει κάτι πολύ ξεχωριστό και ιδιαίτερο: ένα θαυμάσιο παλιό ξυλόγλυπτο τέμπλο.²³⁴ Το τέμπλο έχει τοποθετηθεί στον ναό τους νεότερους χρόνους. Όπως είδαμε αρχικά βρισκόταν στον ναό του Ελκόμενου Χριστού, το 1900 όμως αντικαταστάθηκε με μαρμάρινο και έτσι το ξυλόγλυπτο μεταφέρθηκε στον ναό της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας. Πρόκειται για τριμερές καθ' ύψος, τέμπλο (κατώτερο τμήμα, επιστύλιο, λυπηρά). Αποτελείται από έξι πεσσίσκους με πεσσόκρανα και κιονίσκους που επιστέφονται από κορινθιακά κιονόκρανα. Στη βάση υπάρχουν ξυλόγλυπτα θωράκια στα οποία απεικονίζονται μέσα σε μετάλλια οι προφήτες Ησαΐας, Μιχαΐας και Ζαχαρίας. Το τέμπλο επιστέφει μεγάλος σταυρός με ζεύγη δρακόντων. Το βασικό διακοσμητικό του θέμα είναι η άμπελος, διανθιζόμενη στις ζώνες του επιστυλίου με πτηνά, ερωτιδείς, οικόσημα και προσωπεία. Το

²³³ Ντουβή-Σκάγκου, 2013, 172-173.

²³⁴ Κουτσογιαννόπουλος, 2010, 126.

ξυλόγλυπτο έχει κατασκευαστεί από μαλακό ξύλο ενώ οι εικόνες που θα κοσμούσαν το τέμπλο –Δεσποτικές και Δωδεκαόρτου– δεν σώζονται.²³⁵

Ναός Μυρτιδιώτισσας. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο

Κατά την τοποθέτηση του τέμπλου στο ναό αναρτήθηκαν δύο εικόνες μεταβυζαντινών χρόνων, του Αγίου Ανδρέα Κρήτης και του Προφήτη Ηλία. Η εικόνα του Αγίου Ανδρέα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς μεταφέρθηκε στη Μονεμβασία από τους πρόσφυγες Κρητικούς που εγκαταστάθηκαν γύρω από το μνημείο κατά τη Β΄ Βενετοκρατία (1690-1715). Το τέμπλο λαμβάνοντας υπόψη ότι οι διαστάσεις του Ελκομένου Χριστού είναι κατά πολύ μεγαλύτερες από εκείνες της Μυρτιδιώτισσας, αφενός τεμαχίστηκε προκειμένου να ενσωματωθεί στη νέα μικρότερη θέση και αφετέρου τοποθετήθηκε τμήμα από αυτό και όχι το σύνολό του. Στο ναό είναι τοποθετημένο περίπου το 1/3 του αρχικού έργου. Μερικά ακόμη τμήματα του, βρίσκονταν τοποθετημένα στο μνημείο, ενώ στον ναό του Ελκόμενου Χριστού φυλάσσονται η εικόνα της Θεοτόκου και του Ιωάννη του Ευαγγελιστή από το λυπηρό του τέμπλου. Το υπόλοιπο ξυλόγλυπτο έχει χαθεί.²³⁶

Η θολοδομία της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας με τα οξυκόρυφα τόξα, οι πώρινες διακοσμήσεις, η τάση να ξεχωρίζουν τα φέροντα από τα μη φέροντα

²³⁵ Ντουβή-Σκάγκου, 2013, 172-173. Δωδεκάορτο λέμε τις δώδεκα σημαντικές γιορτές. Ευαγγελισμός, Γέννηση, Υπαπαντή, Βάπτιση, Μεταμόρφωση, Βαΐοφόρος, Έγερση του Λαζάρου, Σταύρωση, Ανάσταση, Ανάληψη, Κοίμηση της Θεοτόκου και Πεντηκοστή.

²³⁶ Ντουβή-Σκάγκου, 2013, 172-173.

στοιχεία, φανερώνουν δυτική επίδραση. Ακόμα η δυτική όψη με το ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας, το αέτωμα, και το στρογγυλό παράθυρο κάνουν ακόμα πιο ολοφάνερη τη δυτική επίδραση. Τέλος η θύρα με το σπασμένο αέτωμα και το κουκουναρί για απόληξη, τις φυσιοκρατικές διακοσμήσεις και τα Ελληνίζοντα κυμάτια, παραπέμπουν στην αρχιτεκτονική της ιταλικής Αναγέννησης. Ωστόσο η Παναγία η Μυρτιδιώτισσα πίσω από το ξενικό της πρόσωπο κρύβει ένα Ελληνικό χαρακτήρα στις αναλογίες του εσωτερικού χώρου και τη διαβάθμιση των εξωτερικών όγκων. Η μάζα κυριαρχεί με τα λίγα και μικρά ανοίγματα, οι επιφάνειες είναι ενιαίες χωρίς προεξοχές εκτός από τα γείσα των παραθύρων. Τίποτα δεν θυμίζει το δυτικό δυναμισμό, αφού τα περιγράμματα διαγράφονται ήρεμα και τα αετώματα έχουν μικρή κλίση και έτσι δεν έρχονται σε αντίθεση με την καμπύλη του τρούλου.²³⁷

Ο ναός της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας ή Κρητικιάς είδαμε ότι ανεγέρθηκε στην περίοδο της Β΄ Βενετοκρατίας (1690-1715), εποχή όπου στη Μονεμβασία παρατηρείται έντονη οικοδομική ανάπτυξη, καθώς κτίζονται και άλλα σημαντικά εκκλησιαστικά κτίσματα όπως ο Άγιος Νικόλαος (1703) ενώ πολλές εκκλησίες δέχονται εκτεταμένες επεμβάσεις. Οι εργασίες κατασκευής του θα πρέπει να ξεκίνησαν μετά το 1699 καθώς δεν αναφέρεται στην απογραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας την περίοδο της Β΄ Βενετοκρατίας στη Μονεμβασία.²³⁸ Μάλιστα η σχέση του ναού της Παναγίας της

Παναγία η Μυρτιδιώτισσα. Εσωτερική άποψη

²³⁷ Ξαναλάτου-Κούλουγλου, 1974, 9-10.

²³⁸ Ντουβή-Σκάγκου, 2013, 176.

Μυρτιδιώτισσας με τον Άγιο Νικόλαο είναι πολύ στενή και θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι χτίστηκε από το ίδιο συνεργείο,²³⁹ που είχε δεχθεί ισχυρές επιδράσεις από την ιταλική Αναγέννηση και το μπαρόκ. Αξίζει να σημειωθεί ότι και στα δύο μνημεία διαπιστώθηκε ότι έχει χρησιμοποιηθεί ίδιας σύστασης κονίαμα δομής.

Στον ναό έγιναν επεμβάσεις στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα (αποκατάσταση δυτικής και νότιας Θύρας, επίστρωση δαπέδου με πλακίδια) και επισκευές στα κονιάματα του την δεκαετία του 1970.²⁴⁰ Το μνημείο ωστόσο αποκαταστάθηκε πλήρως και το έτος 2014, στις 23 Σεπτεμβρίου παραμονή της εορτής της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας, έγιναν τα Θυρανοίξια του ναού.

Παναγία η Μυρτιδιώτισσα. Βόρεια όψη ναού

²³⁹ Καλλιγά, 2010, 267. Το συνεργείο ίσως ήταν κρητικοί που είχαν εγκατασταθεί στη Μονεμβασία μετά το 1691. Θα πρέπει να είχαν μεταφέρει την εικόνα της Θεοτόκου για την οποία χτίστηκε ο ναός. Ο Κυριάκος Κοσμάκης αναφέρει ότι εκεί ήταν τα σπίτια του Χουσεΐν Μπέη.

²⁴⁰ Ντουβή-Σκάγκου, 2013, 176.

6. Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Είδαμε ότι κατά τη Β΄ Βενετοκρατία (1690-1715) η οικοδομική δραστηριότητα στη Μονεμβασία υπήρξε έντονη. Χτίστηκαν πολλά ιδιωτικά σπίτια, μέγαρα, δημόσια κτίρια και εκκλησίες, όπως ο ναός του Αγίου Νικολάου και απέναντι το μέγαρο που έκτισε ο γιατρός και φιλόσοφος Ανδρέας Λικίνιος (1658 -1715), ο οποίος λίγο μετά το 700 εγκαταστάθηκε στη Μονεμβασία. Ο Ανδρέας απόγονος της γνωστής μονεμβασιώτικης οικογένειας, γεννήθηκε στη Μονεμβασία γύρω στο έτος 1658. Σπούδασε στην Πάντοβα και το 1679 ανακηρύχθηκε και διδάκτωρ. Τα επόμενα χρόνια υπήρξε αρχίατρος του ηγεμόνα της Μολδαβίας, Δημητρίου Καντεμίρ (1673-1723) και μετά εξάσκησε την ιατρική στην Κωνσταντινούπολη, όπου απέκτησε μεγάλη φήμη ιδίως όταν γιάτρεψε τον Σουλτάνο Αχμέτ Β΄ (1651-1655) από ευλογία. Όταν το 1703 επέστρεψε στη Μονεμβασία, έκτισε τον ναό του Αγίου Νικολάου. Τον Δεκέμβριο του 1704 έλαβε τον τίτλο του conte και μαζί το ήμισυ της περιοχής των Μολάων «με τα εδάφη, με τους μπαξέδες, τα δέντρα, τα σπίτια και τις πάσης φύσεως κατασκευές», τα οποία ανήκαν άλλοτε στον Ντερβίς Αγά.²⁴¹

Έτσι το 1703 εγκαινιάστηκε ο ναός του Αγίου Νικολάου, κτήτορας του οποίου ήταν ο Λικίνιος πάνω σε «προπατορικό κειμήλιο», όπως αναφέρεται στη σχετική επιγραφή με το οικόσημό του, η οποία υπάρχει πάνω από την είσοδο του μνημείου. Μάλιστα απέναντι από τον ναό έχτισε ένα μέγαρο, όπου ίσως εκεί σχεδίαζε να εγκαταστήσει και την οικογένειά του.²⁴²

Ο ναός του Αγίου Νικολάου βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα του οικισμού, στην προέκταση του κεντρικού εμπορικού δρόμου. Το δομημένο περιβάλλον του συνίσταται σε ιδιωτικά κτίρια, ενώ σε χαμηλότερο επίπεδο στη μεγάλη τάπια και σε άμεση οπτική επαφή βρίσκεται ο ναός της Παναγίας της Χρυσ αφίτισσας (16^{ος} αι). Ο ναός σημειώνεται σε κατάλογο της εκκλησιαστικής περιουσίας της Μονεμβασίας το 1699 και στο κατάστιχο που συντάχθηκε το 1821 από τον

Για τον ναό της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας, βλ. Βέης (1933) Καλογεράς (1955), Ξαναλάτου-Κούλουγλου (1974), Παπαδακής (1974), Στίκας (1986), Σκάγκου (2007), Καλαμαρά (2010), Καλλιγά (2010), Κουτσογιαννόπουλος (2010), Καλλιγά (2013).

²⁴¹ Καλλιγά, 2010, 165-167. Στην Πάντοβα ο Ανδρέας Λικίνιος αναφέρεται ως «Επιδαύριος».

²⁴² Καλλιγά, 2010, 167.

Μονεμβασιώτη Κυριάκο Κοσμάκη. Ακόμη ο ναός απεικονίζεται στο τοπογραφικό διάγραμμα της Μονεμβασίας του 1836, το οποίο εκπόνησε ο Βαυαρός αξιωματικός και γεωμέτρης Mirbach. Σύμφωνα με την παράδοση και τα αρχαιολογικά δεδομένα, το κτίριο με τη σημερινή του μορφή δεν λειτούργησε ποτέ ως εκκλησία. Κατά την περίοδο της Β΄ Τουρκοκρατίας (1715-1821) χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη όπλων, ενώ μετά την απελευθέρωση και κατά την περίοδο διοίκησης του Ελληνικού κράτους από τον Ιωάννη Καποδίστρια (1776-1831) λειτούργησε ως σχολείο. Στους νεότερους χρόνους το κτίριο φιλοξένησε το σχολείο της πόλης περίπου μέχρι τη δεκαετία του 1970. Σε αυτό το σχολείο τελείωσε το δημοτικό ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος (1909-1990). Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 φιλοξενεί πολιτιστικά δρώμενα (συμπόσια, ημερίδες).²⁴³

Ο ναός θεμελιώθηκε πάνω στα υπολείμματα παλαιότερου ναού, ο οποίος σύμφωνα με την αρχαιολογική έρευνα ανήκει στην βυζαντινή περίοδο. Ο νότιος τοίχος του παλαιότερου ναού προεξέχει κατά 1,45 μ. από τον νότιο τοίχο του νεότερου ναού και διατρέχει όλη την νότια πλευρά ως τη αρχή της καμπύλης της αψίδας του ιερού. Ο ναός του Λικινίου ακολουθεί τυπολογικά τους βυζαντινούς σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς με τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα πολύ επιμήκη. Οι εξωτερικές διαστάσεις είναι 10,70 x 19,70 μ. και το συνολικό ύψος του ναού από την δυτική πλευρά φτάνει στα 14,00 μ. περίπου.²⁴⁴

Οι επιμήκεις αναλογίες της δυτικής και ανατολικής κεραίας του Σταυρού και των γωνιακών διαμερισμάτων, προσδίδουν κομψότητα στον ναό και δίνουν στο εσωτερικό την εντύπωση της τρίκλιτης βασιλικής. Η κάλυψη της ανωδομής του ναού πραγματοποιείται με ένα σύστημα ημικυκλικών θόλων, με ελαφρά οξυκόρυφη απόληξη, στοιχείο που φανερώνει δυτικές επιδράσεις. Στο σύστημα αυτό υπερτερούν η ανατολική και δυτική κεραία, τονίζοντας ταυτόχρονα τον κατά μήκος άξονα του ναού. Η στήριξη των θόλων επιτυγχάνεται από δύο ζεύγη

²⁴³ Σκάγκου, 2007, 182-183. Στον κατάλογο του 1699 αναφέρεται ότι «η ενωροία του Αγίου Νικολάου ο ναός του / Έχει χοράφη μηζουρίου ενού, με ελαίς ρίζες έξη εν τωποθεσία Τέρρα». Σύμφωνα με έγγραφο που εστάλη το 1829 από τον προσωρινό Διοικητή της Μονεμβασίας στον Καποδίστρια, είχε συσταθεί από το Φεβρουάριο κοινό αλληλοδιδασκτικό σχολείο με δάσκαλο τον Σμυρνιό ιερωμένο Συνέσιο. Χαρακτηριστικά αναφέρεται «...Ως κτίριο σχολείου χρησιμοποιήθηκε ο ναός του Αγ. Νικολάου, αρμοδιώτατος ως προς τούτο, όστις επί Τουρκίας εχρησίμευεν ως οπλοθήκη».

²⁴⁴ Καλλιγά, 2013, 57.

τετράγωνων χαμηλών πεσσών ²⁴⁵ οι οποίοι έχουν πώρινη στέψη με κυμάτια.²⁴⁶

Ανατολικά προβάλλουν οι τρεις ημικυκλικές αψίδες του ιερού. Η κεντρική είναι μεγαλύτερων διαστάσεων και καλύπτεται στο άνω τμήμα της με τεταρτοσφαίριο το οποίο διαχωρίζεται από την αψίδα με πώρινο κοσμήτη. Εκατέρωθεν της κεντρικής αψίδας αναπτύσσονται τα πλάγια παραβήματα, η πρόθεση και το διακονικό, που απολήγουν σε δύο μικρότερες κόγχες. Οι διάφορες λειτουργικές ανάγκες του ιερού εξυπηρετούνταν με ελαφρά οξυκόρυφες κόγχες διαμορφωμένες στο βόρειο τοίχο του διακονικού και στο μέτωπο της κεντρικής αψίδας. Η Αγία Τράπεζα τετραγωνικής κάτοψης είναι κτισμένη με πωρόλιθους ενώ στην ανατολική πλευρά της ανοίγεται μικρή κόγχη για τη φύλαξη λατρευτικών σκευών.²⁴⁷

Άγιος Νικόλαος. Δυτική όψη ναού

Έχει ενδιαφέρον ότι δεν επισημάνθηκαν ίχνη κτιστού ή ξύλινου τέμπλου. Ο τοίχος που χωρίζει τον υπόλοιπο χώρο από το ιερό χτίστηκε όταν έγινε η διαμόρφωση του ναού σε σχολείο. Οι τοίχοι είναι επιχρισμένοι εσωτερικά και είναι κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή ενώ τα τόξα, οι θόλοι και ο τρούλος από λαξευμένο πωρόλιθο. Εξωτερικά οι επιφάνειες είναι εντελώς ακόσμητες εκτός από τη δυτική πρόσοψη. Οι τοίχοι καλύπτονταν από το παχύ φαιόχρυσο

²⁴⁵ Σκάγκου, 2007, 183.

²⁴⁶ Ξαναλάτου-Κούλουγλου, 1974, 11.

²⁴⁷ Σκάγκου, 2007, 184.

κονίαμα της Β΄ Βενετοκρατίας (1690-1715), εξαιρετικής ποιότητας και αντοχής, δουλεμένο κυκλικά το οποίο έχει δεχθεί και νεώτερες επεμβάσεις. Γενικά στο μνημείο όλες οι χαράξεις είναι πολύ καλές, οι ορθές γωνίες, οι κύκλοι, τα ημικύκλια και οι συμμετρίες δείχνουν ένα συνεργείο με άριστη γνώση της γεωμετρίας.²⁴⁸

Ο φωτισμός του κτιρίου επιτυγχάνεται από παράθυρα, η μορφή των οποίων ποικίλει και παρουσιάζει ενδιαφέρον. Στον τρούλο ανοίγονται τέσσερα παράθυρα, τα οποία φράχθηκαν στους νεότερους χρόνους. Η διάνοιξή τους αποκάλυψε αρχικά μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά. Στη δυτική όψη ανοίγεται στρογγυλός φεγγίτης «occulus», ο οποίος στο εσωτερικό εγγράφεται σε ορθογώνιο. Το στοιχείο αυτό είναι ευρέως διαδεδομένο σε μνημεία, που είτε αναγείρονται είτε επισκευάζονται κατά την περίοδο της Β΄ Βενετοκρατίας (1690-1715), στη Μονεμβασία, στην Κρήτη και τα Επτάνησα.²⁴⁹

Στην δυτική όψη του μνημείου η οποία είναι επιμελημένη ξαναβρίσκουμε τα γνώριμα δυτικά στοιχεία: το αέτωμα, το στρογγυλό παράθυρο που είδαμε, την πυργοειδή ενίσχυση στη γωνία όπου διαμορφώνεται ένας πυλώνας με κυφωτό ισόδομο σύστημα από πωρόλιθους. Πάνω από το επιστήλιο της πόρτας μέσα στο αέτωμα είναι εντοιχισμένη μια πλάκα με το δικέφαλο αετό και η κτητορική επιγραφή²⁵⁰ σκαλισμένη στο μάρμαρο:

« Ἄνδρέας Λικίνιος Μονεμβασίας
Πατρίκιος δόκτωρ τε Ἄκεστορίας
Ναόν ἀξιάγαστον ὄλων ἐκ βάθρων
Εἰς μνήμην ἀοίδιον τῶν συμπολιτῶν
Ἴδία ἔκτισε δαπάνη γηθοσύνης
Καὶ θεῶ προσέφερε νῦν χαρμοσύνης
Ἐπ' ὀνόματι Νικολάου τοῦ Θείου
Ἐκ προπατορικοῦ ἰδίου κειμηλίου
Χιλίω γοῦν ἐπτακοσιοστῶ τρίτῳ
Ἀπό Χριστοῦ ἔτει πᾶς οὔτῳ νοεῖτῳ
Γεγονέναι ταδ' ἐγκαίνια Θεῖα νεύσει
Ἄπασι δὲ τοῖς εὐσεβοῖς συνκλήτῳ
Ὁ παντοκράτῳ Θεός ἀντιβραβεύει».

²⁴⁸ Καλλιγά, 2013, 59-60.

²⁴⁹ Σκάγκου, 2007, 186.

²⁵⁰ Ξαναλάτου-Κούλουγλου, 1974, 11.

Κατά πάσα πιθανότητα τους στίχους τους έγραψε ο ίδιος ο Ανδρέας Λικίνιος, ο οποίος λέγεται πατρικός λόγω της καταγωγής του από επιφανή οίκο της Μονεμβασίας ή ήταν τίτλος ευγενείας που του απένειμε η Βενετική Δημοκρατία.²⁵¹

Η επιμελημένη τοιχοδομία του πλαισίου που περιβάλλει τη πύλη και η αλλαγή του δομικού υλικού προσδίδει εντυπωσιακό χαρακτήρα στην όψη. Αυτού του είδους η εντυπωσιακή διαμόρφωση της πύλης δεν είναι κοινή στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της περιοχής, μαρτυρά όμως ιταλικές επιδράσεις από το πνεύμα του Μπαρόκ του 17^{ου} αιώνα.²⁵²

Ωστόσο τις υποψίες ότι ο ναός δεν ολοκληρώθηκε και δε καθιερώθηκε επιβεβαίωσε η αρχαιολογική έρευνα.²⁵³ Η ημιτελής κατασκευή του κωδωνοστασίου, η απουσία τελικού επιχρίσματος στο ιερό, η πρόχειρη κατασκευή δαπέδου από καλντερίμι μόνο στον κυρίως ναό, δείχνουν ότι ουδέποτε ολοκληρώθηκαν οι οικοδομικές εργασίες.²⁵⁴ Αποτελεί μυστήριο το γιατί παρέμεινε ημιτελής ο ναός. Η μεγάλη συγγένεια από κάθε άποψη με την Παναγία τη Μυρτιδιώτισσα, οδηγούν στην υπόθεση ότι ο Ανδρέας Λικίνιος παρήγγειλε την κατασκευή του ναού στο ίδιο συνεργείο που έχτιζε, ή είχε ήδη χτίσει τη Μυρτιδιώτισσα. Μια πιθανότητα πάντως για τη διακοπή των εργασιών στον Άγιο Νικόλαο, μπορούσε να είναι ότι ζητήθηκε από το συνεργείο να μετακινηθεί σε άλλο τόπο ή απλώς σε άλλα έργα, όπως οχυρώσεις ή την επισκευή της γέφυρας. Άλλη περίπτωση είναι το ξαναχτίσιμο του τρούλου του Ελκόμενου που κατέρρευσε το 1699.²⁵⁵

Κατά την αρχαιολογική έρευνα που έγινε στον ναό, στο νοτιανατολικό γωνιακό διαμέρισμα ανάμεσα στους πεσσούς, εντοπίστηκε ένας τάφος, σύγχρονος με τον ναό χωρίς ίχνη ταφής. Ίσως ο Ανδρέας Λικίνιος τον ετοίμαζε για τα βαθείά του γεράματα, με την προοπτική ενός ειρηνικού τέλους και όχι αυτού που του έμελλε και δεν το φανταζόταν: την αγχόνη στην Κωνσταντινούπολη, με το προνομιακό έγγραφο του Σουλτάνου που τον

²⁵¹ Βέης, 1933, 78.

²⁵² Σκάγκου, 2007, 187-188.

²⁵³ Καλλιγά, 2013, 62

²⁵⁴ Σκάγκου, 2007, 187 κ.εξ.

²⁵⁵ Καλλιγά, 2013, 62.

προστάτευε στην Οθωμανική επικράτεια περασμένο στο λαιμό του.²⁵⁶

Είδαμε ό τι ο Άγιος Νικόλαος είναι μια τρίκλιτη βασιλική με πεσσοστοιχίες στο ισόγειο, ενώ στην ανωδομή καμάρες σχηματίζουν σταυρό, το κέντρο του οποίου κατέχει ο τρούλος. Τα κατασκευαστικά αλλά και τα διακοσμητικά του στοιχεία με τις δυτικές επιδράσεις, εμφανίζουν αξιοπρόσεκτη συγγένεια με τη Μυρτιδιώτισσα.²⁵⁷ Και ενώ η Μυρτιδιώτισσα έχει μια γραφικότητα, ο Άγιος Νικόλαος παρουσιάζει μια αυστηρή γεωμετρικότητα. Οι όγκοι του διαπλάθονται σαν γεωμετρικά στερεά στον χώρο. Ο κύβος, ο κύλινδρος, η σφαίρα, πηγάζοντας από την άψογη τεχνική, αρμονικά συνδυάζονται μεταξύ τους και το τελικό αποτέλεσμα, χωρίς να συγκινεί, όπως πετυχαίνουν οι βυζαντινές μορφές, ωστόσο ικανοποιεί αισθητικά, γιατί εκφράζει σωστά αυτό που το δημιούργησε: το ορθολογιστικό πνεύμα της εποχής του.²⁵⁸

Άγιος Νικόλαος. Η πλάκα με τον δικέφαλο αετό και την κτητορική επιγραφή

²⁵⁶ Καλλιγά, 2013, 62 κ.εξ. Τον Αύγουστο του 1715 υπάρχει η υπογραφή του Ανδρέα Λικινίου, στην έγγραφη αναφορά, μια έκκληση των πολιτών της Μονεμβασίας προς τις αρχές της Βενετίας να σταλεί η Αρμάτα, για να αντιμετωπιστεί ο Τουρκικός κίνδυνος. Την εποχή αυτή ήταν ένας από τους τρεις συνδίκους της κοινότητας της Μονεμβασίας και υπέγραψε πρώτος, ιταλικά. Η Αρμάτα δεν ήρθε ποτέ και οι δύο Βενετοί διοικητές της Μονεμβασίας παρέδωσαν την πόλη στους Τούρκους χωρίς να ενημερώσουν τους πολίτες ότι η συμφωνία παράδοσης είχε περιλάβει ένα άρθρο σύμφωνα με το οποίο όσοι ήταν από τον Μοριά, δηλαδή οι ντόπιοι, δεν είχαν το δικαίωμα να φύγουν. Μπήκαν ανύποπτοι στα καράβια και κατέληξαν στα σκλαβοπάζαρα της Κωνσταντινούπολης. Εκεί, όπου ο Ανδρέας Λικίνιος κρεμάστηκε.

²⁵⁷ Καλαμαρά, 2010, 90.

²⁵⁸ Ξαναλάτου-Κούλουγλου, 1974, 12.

7. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΧΡΥΣΑΦΙΤΙΣΣΑΣ

Ο ναός της Παναγίας της Χρυσ αφίτισσας βρίσκεται στο ανατολικό μέρος της Κάτω Πόλης, κοντά στο νότιο παραθαλάσσιο τείχος.²⁵⁹ Έχει μπροστά της την ευρύχωρη μεγάλη πλατεία την «Πέρα τάπια»²⁶⁰ και στη συνέχεια την απεραντοσύνη της θάλασσας. Την ξεχωρίζει εύκολα κάτασπρη καθώς είναι και μοναδική, δίχως να σφίγγεται γύρω της το πλέγμα των κτιρίων. Μπροστά της υπάρχει μόνο ένα γέρικο δέντρο, που στα κλαδιά του είναι κρεμασμένη η καμπάνα της.²⁶¹ Είδαμε ότι η πλατεία της Χρυσ αφίτισσας αποτελεί ένα από τα λίγα έργα διανοίξεων που πραγματοποιήθηκαν από το σχέδιο που είχε προτείνει το 1836, ο γεωμέτρης Othon de Mirbach.²⁶²

Η Παναγία η Χρυσ αφίτισσα ανήκει στον απλό οκταγωνικό νησιώτικο τύπο και έχει διαστάσεις 8,50 x 14,00 μ.²⁶³ Ο ναός χτίστηκε τον 16^ο αιώνα στη θέση παλαιότερης εκκλησίας. Σύμφωνα με το συναξάρι που συνέθεσε ο επίσκοπος Μονεμβασίας Παύλος (955) στην Κάτω Πόλη της Μονεμβασίας υπήρχε ο ναός της Οδηγήτριας «άνωθεν του βλυχαρού (γλυφού) ύδατος». Ίσως στον ναό αυτό να τοποθετήθηκε αργότερα η εικόνα της Παναγίας της Μονεμβασιώτισσας, την οποία προσέφερε στην πόλη ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282-1328).²⁶⁴ Ο ναός καταστράφηκε το 1540 όταν η πόλη παραδόθηκε στους Τούρκους ενώ η εικόνα της Παναγίας της Μονεμβασιώτισσας κατά τον εκπατρισμό των κατοίκων μεταφέρθηκε στη Ζάκυνθο και αργότερα στην Κεφαλονιά όπου και χάθηκαν τα ίχνη της.²⁶⁵

Στην ίδια θέση γύρω στα 1600, χτίστηκε ο σημερινός ναός για τοποθετηθεί η εικόνα της Παναγίας της Χρυσ αφίτισσας, που βρέθηκε στο παρακείμενο

Για τον ναό της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας, βλ. Βέης (1933) Καλογεράς (1955), Ξαναλάτου-Κούλουγλου (1974), Παπαδακης (1974), Στίκας (1986), Καλαμαρά (2010), Καλλιγά (2010), Κουτσογιαννόπουλος (2010).

²⁵⁹ Στίκας, 1986, 283.

²⁶⁰ Κουτσόγλου- Γεωργακόπουλος, 1961, 1800. Η λέξη τάπια προέρχεται από την λέξη τάμπια που σημαίνει ταμπούρι- προμαχώνας. Η πλατεία ίσως ονομάστηκε έτσι γιατί στο σημείο εκείνο υπήρχε προμαχώνας.

²⁶¹ Κουτσογιαννόπουλος, 2010, 126.

²⁶² Καλλιγά, 2010, 253 κ.εξ.

²⁶³ Στίκας, 1986, 283.

²⁶⁴ Καλογεράς, 1955, 22-24

²⁶⁵ Καλλιγά, 2010, 229. Ο Ανδρόνικος Β΄, έναν αιώνα μετά τη δόλια αφαίρεση της εικόνας του Ελκόμενου Χριστού από τον Ισαάκιο Άγγελο, πρόσφερε στους κατοίκους της Μονεμβασίας μια άλλη πολύτιμη εικόνα, της Θεοτόκου που ονομάστηκε «Μονεμβασιώτισσα».

πηγαδάκι με το γλυφό νερό. Επειδή η εικόνα θαυματουργικά έφτασε στον βράχο της Μονεμβασίας από τα Χρύσαφα της Λακωνίας, μαζί με την εικόνα ονομάστηκε και ο ναός, Παναγία Χρυσ αφίτισσα. Για την εύρεση της εικόνας έχει γράψει ο τότε μητροπολίτης Μονεμβασίας Παύλος (1600), ο οποίος ήταν μητροπολίτης επί Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Νεοφύτου Β΄ (1602-1603) και (1607-1612).²⁶⁶

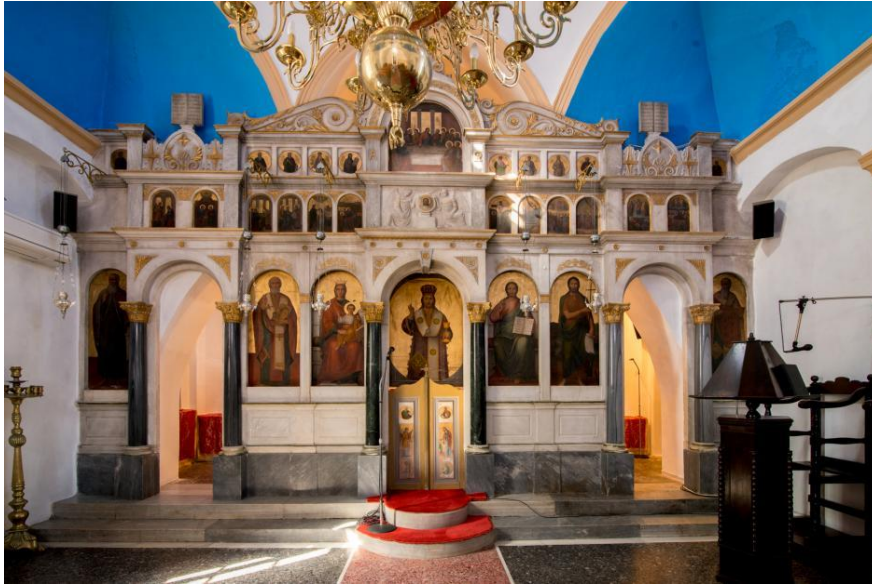

Παναγία Χρυσ αφίτισσα. Νοτιοδυτική όψη ναού

Ο ναός της Παναγίας της Χρυσ αφίτισσας παρουσιάζει μια τολμηρή κατασκευή και μια πρωτότυπη διάταξη. Στον κυρίως ναό κάθε πλευρά έχει μήκους 6,70 μ., ενώ στην ανατολική και δυτική πλευρά έχει δύο ημικυκλικές καμάρες, οι οποίες χωρίζουν τον κυρίως ναό από το ιερό και τον νάρθηκα και μέσα από αυτές κατανέμονται οι ωθήσεις του τρούλου. Στην βόρεια και νότια πλευρά του κυρίως ναού τέσσερα χαμηλωμένα τόξα σαν πρόβολοι με πλάτος 25 εκ., μεταβιβάζουν τις ωθήσεις στους εξωτερικούς τοίχους.²⁶⁷ Έτσι ο χώρος ελευθερώνεται από τις βαριές παραστάδες και τους πεσσούς και ενοποιείται, ενώ ο τρούλος φαίνεται ελαφρός, χωρίς να καταπονεί φανερά, την όλη κατασκευή.

²⁶⁶ Καλογεράς, 1955, 22-24. Η παράδοση αναφέρει ότι με τις πέτρες του ναού, στον οποίο είχε εναποτεθεί η εικόνα της «Παναγίας της Μονεμβασιώτισσας», έκτισε ένας αγάς μετά το 1540 το μισοτελειωμένο κτίριο «κονάκι», που βρίσκεται δυτικά και απέναντι του ναού της Παναγίας της Χρυσ αφίτισσας. Ακόμα αναφέρει ότι δεν πρόλαβε να το τελειώσει γιατί ως εκ θαύματος έπεσε μεγάλη αρρώστια στο σπίτι του και πέθαναν όλοι. Την ίδια τύχη είχαν και όσοι προσπάθησαν να το τελειώσουν. Έτσι μέχρι σήμερα το κτίριο έμεινε όπως το άφησε ο αγάς. (βλ. Καλογεράς 1957, 28-29)

²⁶⁷ Στίκας, 1986, 283.

Παναγία Χρυσ αφίσισα. Εσωτερική άποψη

Ο νάρθηκας καλύπτεται με ημικυλινδρικό θόλο ενώ το κέντρο του τονίζει ένα μικρό φουρνικό. Στο ιερό, το βήμα σκεπάζεται με ημικυλινδρικό θόλο ενώ την πρόθεση και το διακονικό καλύπτουν καμάρες. Εξωτερικά, ο πλατύς τρούλος κάθεται πάνω στον κύβο που καλύπτει τα τόξα και τα ημιχώνια με την οριζόντια γραμμή να κυριαρχεί. Ο ημικύλινδρος του νάρθηκα κρύβεται πίσω από ένα οριζόντιο γύψινο γείσο, για να σχηματιστεί η ρύση για τα νερά, το ίδιο συμβαίνει στο διακονικό και την πρόθεση.²⁶⁸ Ανατολικά ο ναός απολήγει σε τρεις ημικυκλικές αψίδες με την μεσαία να είναι διπλάσια από τις δύο πλάγιες.

Οι εσωτερικές επιφάνειες του ναού είναι επιχρισμένες, ενώ ενδιαφέρον μορφολογικό στοιχείο συνιστούν όπως είδαμε τα οξυκόρυφα τόξα και τα ημιχώνια. Τόσο η τυπολογία όσο και οι εσωτερικές διαμορφώσεις αποτελούν μουσουλμανικές επιδράσεις στο κτίριο, αφού ο ναός κατασκευάστηκε την περίοδο της Α΄ Τουρκοκρατίας (1540-1690).²⁶⁹ Σήμερα η Παναγία η Χρυσ αφίσισα θεωρείται πολιούχος και προστάτιδα της πόλης και γιορτάζεται με κάθε επισημότητα, κάθε χρόνο, την επόμενη – ημέρα Δευτέρα – της Κυριακής του Θωμά.²⁷⁰

²⁶⁸ Ξαναλάτου-Κούλουγλου, 1974, 12.

²⁶⁹ Καλαμαρά, 2010, 90.

²⁷⁰ Κουτσογιαννόπουλος, 2010, 128.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ.

1. Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΕΛΚΟΜΕΝΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

Δύο εικόνες του Ελκόμενου Χριστού και της Παναγίας της Χρυσ αφίτισσας, θεωρούνται από πολύ παλιά τα κατ' εξοχήν παλλάδια της Μονεμβασίας. Και τα δύο αυτά παλλάδια συνδέονται με πλήθος παλιών και νέων παραδόσεων. Η πιο χαρακτηριστική παράδοση αναφέρει ότι και οι δύο εικόνες θαυματουργικά βρέθηκαν στη Μονεμβασία, προερχόμενες από το χωριό Χρύσαφα της Λακεδαιμονίας.²⁷¹

Ωστόσο από αξιόπιστες πηγές μαθαίνουμε ότι στο δεύτερο μισό του 12^{ου} αιώνα υπήρχε στη Μονεμβασία η θαυμαστή εικόνα του Ελκόμενου Χριστού.²⁷² Ο ιστορικός Νικήτας Χωνιάτης (1155-1217) μας πληροφορεί ότι αυτήν την περίοδο ο αυτοκράτορας Ισαάκιος Β΄ Άγγελος (1185-1195, 1203-1204) ανακαίνισε τον ναό του αρχιστρατήγου Μιχαήλ «έν τῷ Ἀνάπλω» στην Κωνσταντινούπολη. Ο αυτοκράτορας προφανώς για να προσθέσει αίγλη στο εγχείρημά του, μετέφερε από περιοχές της αυτοκρατορίας αλλά και την ίδια την Βασιλεύουσα, ιερά κειμήλια που απεικόνιζαν τον αρχάγγελο, στον οποίο ήταν αφιερωμένο το μοναστήρι. Εκτός όμως από τα σημαντικά έργα τέχνης που σχετίζονται με τη ομώνυμη μονή, ο Ισαάκιος οργάνωσε επίσης την μεταφορά από τη Μονεμβασία της περίφημης εικόνας του Ελκόμενου Χριστού.²⁷³

Ο Νικήτας Χωνιάτης γράφει χαρακτηριστικά: « ἐπισκευάσαι δὲ βουλευθεῖς καὶ τὸν ἐν τῷ Ἀνάπλω νεῶν τοῦ ἀρχιστρατήγου τῶν ἄνω τάξεων Μιχαήλ, ... χειρὸς ἀρχαίας ἔργα καὶ θαυμασίας, κατὰ τὸ αὐτὸ συνήθροισε τέμενος. Ἡ δὲ τοῦ βασιλέως τούτου σπουδὴ ὅπως ἐκ τῆς νῦν λεγομένης Μονεμβασίας ἀνακομίσειε τὸν ἐπὶ σταυρόν ἐλκόμενον Χριστὸν ὡς ἔργον ἀξιάγαστον καὶ τὴν

Για την εικόνα του Ελκόμενου Χριστού, Βλ. Βέης (1933) Καλογεράς (1955), Παπαδακης (1974), Στίκας (1986), Κατσελάκη (1997) Φωσκόλου (2001) Καλαμαρά (2010), Καλλιγά (2010), Κουτσογιαννόπουλος (2010).

²⁷¹ Βέης, 1933, 33.

²⁷² Βέης, 1933, 44.

²⁷³ Φωσκόλου, 2001, 229-230. Το 1963 όταν ο Μ. Χατζηδάκης προετοίμαζε μια βυζαντινή έκθεση στην Αθήνα, ζήτησε από τον τότε μητροπολίτη Μονεμβασίας την εικόνα της Σταύρωσης που βρισκόταν στον Ελκόμενο Χριστό. Ο μητροπολίτης του είπε ότι δεν είχε αντίρρηση αλλά φοβόταν ότι οι κάτοικοι θα αντιδρούσαν. Πράγματι ο εφημέριος εκπροσωπώντας το ποίμνιο, του έγραψε ότι το «παλλάδιο» της Μονεμβασίας δεν θα έφευγε ποτέ από την πόλη του, γιατί τα ίδια μας έλεγε και ο Ισαάκιος, αλλά ουδέποτε επέστρεψε η εικόνα του Ελκόμενου.

τέχνην καὶ τὴν χάριν, οὐδὲν ἀπελείπετο τῶν ἐκφανεστάτων παθῶν· ὁλος γὰρ ἀνήρητο ταῖς ἐλπίσιν, ἕως ἐκεῖθεν σὺν δόλῳ ἀφήρηκεν· οὐ γὰρ ἀκίνδυνος ἦν παντάπασιν ἢ προφανῆς ἐπιχείρησις». ²⁷⁴

Από την μαρτυρία του Νικήτα Χωνιάτη προέρχονται και οι άλλες δύο πηγές για την αρπαγή της εικόνας, η «Σύνοψις Χρονική» του Θεοδώρου Σκουταριώτη μητροπολίτη Κυζίκου και το υπ' αριθμόν 220 σημείωμα του κώδικα της Αγιορείτικης μονῆς Κουτλουμουσίου. Από τις πηγές αυτές εξάγεται το συμπέρασμα, ότι η εικόνα του Ελκόμενου Χριστού ήταν φορητή και θαυμαστή για τη τέχνη και τη χάρη της. Ακόμα ότι αφαιρέθηκε με δόλο από τον αυτοκράτορα Ισαάκιο, γιατί αλλιώς θα ήταν επικίνδυνο το εγχείρημα, στην ισχυρή τότε πόλη της Μονεμβασίας. Πότε ακριβώς συνέβη η αφαίρεση της εικόνας δεν είναι βέβαιο, μάλλον το γεγονός πρέπει να τοποθετηθεί στα τέλη της πρώτης βασιλείας του Ισαάκιου Αγγέλου (1185-1195). Ο ναός του Ανάπλου στον οποίο μεταφέρθηκε η εικόνα πρέπει να ανήκει στο μοναστήρι του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στα Σθένια, το οποίο βρισκόταν στην Ευρωπαϊκή όχθη του Βόσπορου βόρεια της Κωνσταντινουπόλης. ²⁷⁵

Για την μεταγενέστερη τύχη της εικόνας δεν γνωρίζουμε πολλά. Σίγουρα θα πρέπει να προξένησε αίσθηση στο θεοσεβούμενο και φιλοθεάμον κοινό της πρωτεύουσας, όπως μας αφήνει να υποθέσουμε το επίγραμμα που της αφιέρωσε ο Ιωάννης Απόκαυκος (1155-1233) με τίτλο: «Εἰς τὸν ἐν Ἀνάπλῳ Χριστὸν τὸν Ἐλκόμενον φοροῦντα στέφανον ἀκάνθινον καὶ συναγωγῆς Ἰουδαίων ἰσταμένων ἐγγύθεν». Το έργο του γνωστού εκκλησιαστικού αξιωματούχου αναμφίβολα αναφέρεται στην εικόνα της Μονεμβασίας και αποτελεί τη μοναδική πληροφορία που έχουμε για τον εικονογραφικό τύπο του παλλαδίου που αφαιρέθηκε από την πόλη. ²⁷⁶ Με βάση τη μαρτυρία του Ιωάννη Απόκαυκου μπορούμε να αναπαραστήσουμε εικονογραφικά την εικόνα του

²⁷⁴ Βέης, 1933, 44.

²⁷⁵ Βέης, 1933, 45-47. Ο Θεόδωρος Σκουταριώτης (1230) ήταν εκκλησιαστικός αξιωματούχος κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου και μητροπολίτης Κυζίκου (1277-82). Θεωρείται ο συγγραφέας ενός ανώνυμου χρονικού, που αντιγράφηκε από τον Ιωάννη Αργυρόπουλο και έχει βρεθεί στη Βενετία. Το χρονικό ξεκινά από τη δημιουργία του κόσμου και φτάνει ως το 1261, είναι δε χρήσιμο ως συνέχεια της αφήγησης του Γεώργιου Ακροπολίτη, που έγραψε το πολύτιμο έργο του για τη ιστορία του Βυζαντίου του 13ο αιώνα. (βλ. Kazhdan, 1991, 1913).

²⁷⁶ Φωσκόλου, 2001, 230.

Ελκόμενου Χριστού. Οι διάδοχοι του Ισαάκιου Αγγέλου (1185-1195, 1203-1204) δεν επέστρεψαν ποτέ το κλεμμένο από τον αυτοκράτορα παλλάδιο, στη Μονεμβασία. Έτσι η εικόνα παρέμεινε στον ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στα Σθένια, μέχρι το 1422 οπότε ο ναός καταστράφηκε και από τότε αγνοείται η τύχη της. Μάλιστα αργότερα από τα ερείπια του ναού ο Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής (1432-1481) πήρε υλικά και το 1451 ανέγειρε το κάστρο του Ρουμελή-Χισάρ στο Βόσπορο για να ελέγχει τη ναυσιπλοΐα και να εμποδίζει τον ανεφοδιασμό της Κωνσταντινούπολης.²⁷⁷

Όσον αφορά στην παράσταση του Ελκόμενου Χριστού από την παλαιοχριστιανική περίοδο έως τον 15^ο αιώνα, μπορούμε να διακρίνουμε δύο βασικούς εικονογραφικούς τύπους: Ο πρώτος έχει τρεις παραλλαγές, α) ο Χριστός συνοδεύεται από τους στρατιώτες και τον Σίμωνα που φέρει τον σταυρό, β) ο Χριστός συνοδεύεται από τους στρατιώτες χωρίς τον Σίμωνα και τον σταυρό, γ) ο Χριστός φέρει ο ίδιος τον σταυρό και συνοδεύεται μόνο από στρατιώτες χωρίς τον Σίμωνα. Ο δεύτερος τύπος παριστάνει το τέλος της πορείας την άφιξη του κυρίου στον Γολγοθά και την προσήλωση του σταυρού στο έδαφος.²⁷⁸

Η εικόνα που μετέφερε ο αυτοκράτορας Ισαάκιος στην Κωνσταντινούπολη ανήκε στον δεύτερο τύπο αφού είδαμε ότι ο Χριστός ελκόταν προς τον προσηλωμένο σταυρό φορώντας ακάνθινο στεφάνι στο κεφάλι ενώ πλησίον του Θεανθρώπου στεκόταν όμιλος Ιουδαίων. Μάλιστα στα υστεροβυζαντινά μνημεία της περιοχής της Λακωνίας παρουσιάζει ιδιαίτερη διάδοση η παράσταση του Ελκόμενου, που απεικονίζει το τέλος της πορείας του Χριστού προς το Γολγοθά. Κεντρική εικονογραφική ενότητα στη λακωνική εκδοχή της σκηνής αποτελεί ο Χριστός και ο προσηλωμένος στο έδαφος Σταυρός. Ο Θεάνθρωπος παριστάνεται φορώντας πορφυρό ένδυμα και λεπτό ακάνθινο στεφάνι στο κεφάλι, όρθιος ελάχιστα σκυφτός, με δεμένα τα χέρια ή απλά σταυρωμένα. Κάποιες φορές ο βασικός αυτός πυρήνας εμπλουτίζεται με δευτερεύουσες

²⁷⁷ Βέης, 1933, 50. Ο Ιωάννης Απόκαυκος σπούδασε στην Κωνσταντινούπολη και διετέλεσε το 1187 νοτάριος στο πατριαρχείο. Στο διάστημα αυτό πρέπει να θαύμασε την εικόνα του Ελκόμενου Χριστού αφού το 1200 έφυγε από την πρωτεύουσα γιατί εξελέγη μητροπολίτης Ναυπάκτου. (βλ. σχετ. Βέης 1933, 49)

²⁷⁸ Κατσελάκη, 1997, 197.

μορφές, όπως οι Ρωμαίοι στρατιώτες που συνοδεύουν τον Χριστό ή οι Φαρισαίοι, μάλιστα ο αρχιερέας δείχνοντας τον σταυρό προστάζει τον Χριστό να ανέβει με τη λέξη *ανάβηθι*, που συνήθως αναγράφεται στο βάθος της σκηνής. Έτσι αυτό παρατηρούμε στους Αγίους Θεοδώρους στην Καφίονα της Μάνης, στις εκκλησίες στο Γεράκι αλλά και στα Κύθηρα που συνδέονταν όπως είδαμε με τη Λακωνία και ειδικότερα με τη Μονεμβασία με στενούς πολιτικούς, θρησκευτικούς και καλλιτεχνικούς δεσμούς.²⁷⁹

Το πιθανότερο είναι ότι θα τοποθετήθηκε άλλη εικόνα στον ναό του Ελκόμενου, στη θέση αυτής που αφαιρέθηκε δολίως, δεν φαίνεται πάντως να υπήρξε ισάξιά της, παρόλο που δεν υπάρχουν μαρτυρίες για τον εικονογραφικό της τύπο.²⁸⁰ Είναι πιθανόν ο Χριστός να παριστανόταν μόνος του μπροστά από τον σταυρό μαζί με τη σκάλα, όπως ακριβώς στις τοιχογραφίες στο γειτονικό προς τη Μονεμβασία Γεράκι. Ίσως και χωρίς τον σταυρό και τη σκάλα, εικονογραφικά παράλληλη με τη σημερινή εικόνα του Ελκόμενου στον ομώνυμο ναό.²⁸¹

Το 1540 όμως οι Βενετοί που ήταν κύριοι της Μονεμβασίας, υπέγραψαν συνθήκη με τον Σουλτάνο Σουλεϊμάν Α΄ (1520-1566) η οποία προέβλεπε την παράδοση των κάστρων της Μονεμβασίας και του Ναυπλίου. Οι κάτοικοι της Μονεμβασίας αναγκάστηκαν να εκπατριστούν, προτού φύγουν πήραν μαζί τους όλα τα κειμήλια από τον ναό του Ελκόμενου και αποκαθήλωσαν τις φορητές εικόνες, ανάμεσά τους και τη νέα εικόνα του Ελκόμενου Χριστού και με λιτανεία τις περιέφεραν τελευταία φορά γύρω από τη πόλη. Έφυγαν με δικά τους καράβια και βρήκαν άσυλο στην Κρήτη, Κύπρο, Ζάκυνθο, Κεφαλονιά και Κέρκυρα.²⁸² Τι απέγινε η δεύτερη εικόνα του Ελκόμενου Χριστού δεν είναι γνωστό, κατά πάσα πιθανότητα μεταφέρθηκε στην Κέρκυρα και από τότε ουδέποτε επέστρεψε στη Μονεμβασία.²⁸³

Ωστόσο στις 12 Αυγούστου 1690, οι Βενετοί έπειτα από πολιορκία που κράτησε δεκατέσσερις περίπου μήνες κατέλαβαν πάλι τη Μονεμβασία. Μάλιστα πολλοί Μονεμβασιώτες που επέστρεψαν στην πόλη τους έσπευσαν είτε με

²⁷⁹ Φωσκόλου, 2001, 230.

²⁸⁰ Καλλιγά, 2010, 57.

²⁸¹ Βέης, 1933, 50.

²⁸² Καλογεράς, 1955, 90 κ. εξ.

²⁸³ Βέης, 1933, 66.

αντικείμενα είτε με χρήματα να ανακαινίσουν και να εξωραΐσουν τις εκκλησίες. Έτσι το 1697 αποπερατώθηκαν τα έργα στον ναό του Ελκόμενου, ένα εκ των οποίων ήταν το καινούργιο τέμπλο. Για τα έργα που έγιναν την περίοδο 1690-1710 ο Γεώργιος-Κυριάκος Κοσμάκης, ο οποίος πριν από την επανάσταση υπήρξε ρεφερενδάριος του ναού του Ελκόμενου (1770-1863) σε ένα από τα σημειώματά του αναφέρει: «1700: σεπτ. 16: ήρθε εις τήν μητρόπολη ο καινούριος έλκόμενος από τους Κορφούς αφιέρωμα του ντετόρου Άδρέα Λιτσίνιου· ή πρώτη λειτουργία 17: σεπτ. χω [ροστατούντων] του παναγιωτάτου ήμων δεσπότη Γρηγορίου και Νικοδήμου Έλους».²⁸⁴

Η εικόνα περιγράφεται ως καινούργιος Ελκόμενος σε αντιδιαστολή με την παλαιότερη που αντικατέστησε την εικόνα που αφαίρεσε ο αυτοκράτορας Ισαάκιος Άγγελος. Η τρίτη εικόνα ήρθε από την Κέρκυρα και ήταν αφιέρωμα του Ανδρέα Λικίνιου (γύρω 1658-1715), Λιτσίνιος λόγω «τσιπακισμού» που επικρατούσε στη Μονεμβασία και της ιταλικής προφοράς του ονόματος, ο οποίος το 1700 θα βρισκόταν στην Κέρκυρα και από εκεί έστειλε τον νέο Ελκόμενο στην πατρίδα του. Η εικόνα που τοποθετήθηκε τότε στο τέμπλο του ναού του Ελκόμενου παρουσίαζε όλα τα γνωρίσματα της Επτανησιακής σχολής η οποία συνδύαζε την βυζαντινή τεχνοτροπία με την ιταλική τέχνη. Ο τρόπος αυτός ζωγραφικής άνθισε πρώτα στην Κρήτη και στην συνέχεια τον 17^ο και 18^ο αιώνα μεταφέρθηκε στα Επτάνησα.²⁸⁵

Η εικόνα του Ελκόμενου βρίσκεται σήμερα δεξιά της Ωραίας Πύλης στον μητροπολιτικό ναό του Ελκόμενου Χριστού στη Μονεμβασία. Ο Χριστός παρουσιάζεται απολύτως μόνος του χωρίς συνοδεία, σταυρό και σκάλα, φορώντας βασιλική πορφύρα και κρατώντας αντί για σκήπτρο κάλαμο. Έχει δεμένα τα χέρια του ως κατάδικος, φορά το στεφάνι του μαρτυρίου και

²⁸⁴ Βέης, 1933, 73-74. Ο ρεφερενδάριος αποστελλόταν αρχικά από τον Πατριάρχη μεταφέροντας έγγραφα ή μηνύματα προς τον αυτοκράτορα και αργότερα από τον Αρχιερέα προς τους άρχοντες. Υπήρχαν ρεφερενδάριοι και στα ανάκτορα.(βλ. σχετ. Πηλίδης, 1985,74).

Για την Κέρκυρα οι ευρωπαϊκές γλώσσες χρησιμοποιούν τη λέξη (γαλλ. Corfu, γερμ. Korfu). Αυτό οφείλεται στην οχυρή χερσόνησο του Παλαιού Φρουρίου η οποία έχει δύο κορυφές, γι' αυτό και έλαβε το όνομα Κορυφώ. (Βλ. Μπαμπινιώτης, 1998, 888).

Ο Νικόδημος Βαβατενής ή Βαβατινός καταγόταν από τη Λειβαδιά και ήταν τυπογραφικός διορθωτής στη Βενετία και τη συνέχεια δάσκαλός στην Αθήνα και στην Πάτρα. Είχε ψηφιστεί επίσκοπος Έλους πριν λίγες ημέρες, την 1 Σεπτεμβρίου 1700. (βλ. Βέης, 1933, 74).

²⁸⁵ Βέης, 1933, 66. Της βυζαντινής-ιταλικής αιογραφίας μας διασώθηκαν πολλά μνημεία στην Ζάκυνθο, Κέρκυρα, λιγότερα στην Κεφαλονιά και στα άλλα νησιά του Ιονίου.

κλίνει την κεφαλή του προς τα αριστερά. Το έργο ως προς την εκτέλεση είναι έντεχνο και οι αναλογίες του σώματος καλές (με των δάκτυλα των χεριών πολύ μακριά) μολονότι το σώμα εξαφανίζεται κάτω από τα ενδύματα. Άξιο προσοχής και θαυμαστής τέχνης είναι το πρόσωπο του Ελκόμενου Χριστού, στο οποίο ο τεχνίτης κατόρθωσε να αποτυπώσει το θείο μεγαλείο και συγχρόνως τον ανθρώπινο πόνο. Αυτό το πέτυχε με λαμπρές αποχρώσεις και λεπτούς συνδυασμούς στις φωτοσκιάσεις. Είναι ενδιαφέρον ότι ενώ ο χρωματισμός του προσώπου είναι έξοχος, τα χρώματα της υπόλοιπης εικόνας είναι άτονα και ψυχρά, ίσως με αυτή την τεχνική ο καλλιτέχνης ήθελε να τονίσει ακόμα περισσότερο το πρόσωπο. Μέχρι και σήμερα μπροστά από την εικόνα του Ελκόμενου καίει μία αργυρή κανδήλα, την οποία αφιέρωσε ο μητροπολίτης Μονεμβασίας Νικηφόρος (1729-1749), γι' αυτό και φέρει την επιγραφή « + ΜΟΝΟΒΑΧΑC ΝΙΚΥΦΩΡου». ²⁸⁶

Η εικόνα του Ελκόμενου Χριστού με την αργυρή κανδήλα

²⁸⁶ Βέης, 1933, 81 κ. εξ. Ο μητροπολίτης Μονεμβασίας Νικηφόρος αφιέρωσε επίσης τον επαλειμμένο με κερί πίνακα που βρίσκεται στον ναό του Ελκόμενου Χριστού. Αυτός περιέχει εικόνες από τις οποίες οι περισσότερες έχουν επιγραφές με δύσκολη γραφή.

2. Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΧΡΥΣΑΦΙΤΙΣΣΑΣ

Είδαμε ότι κοντά στο νότιο παραθαλάσσιο τείχος, βρίσκεται ο ναός της Παναγίας της Χρυσ αφίτισσας. Ο ναός είναι κτίσμα του 16^{ου} αιώνα, μάλιστα χτίστηκε στη θέση παλαιότερου ναού, της Παναγίας της Οδηγήτριας, η οποία υπήρχε ήδη το 1150 ως μοναστήρι.²⁸⁷ Στο ναό αυτό φυλάσσεται η εικόνα της Παναγίας της Χρυσ αφίτισσας, η οποία αποτελεί ένα από τα παλλάδια της Μονεμβασίας.

Η εικόνα της Παναγίας της Χρυσ αφίτισσας, σχετίζεται με το χωριό Χρύσαφα του τέως δήμου Θεραπνών της Λακεδαιμονίας. Η αρχαιότερη εκκλησία του χωριού, είναι η Παναγία η Χρυσ αφίτισσα, κτίσμα του 1290.²⁸⁸ Εκεί σύμφωνα με την παράδοση, φυλασσόταν αρχικά η εικόνα της Παναγίας, η οποία θαυματουργικά βρέθηκε στη Μονεμβασία και έγινε προστάτης και παλλάδιο της Πόλης. Έχει διασωθεί και ένα χειρόγραφο το οποίο αναφέρει ότι η εικόνα που τώρα βρίσκεται στη Μονεμβασία, «ήτο εις έν χωρίον, όνομαζόμενον Χρύσαφα της Πελοποννήσου». Ο Ν. Βέης αναρωτήθηκε: «Καί, ὦ τῶν θαυμασίων σου, Δέσποινα άγνή! πῶς εύρέθη έν Μονεμβασίᾳ ἄνωθεν τοῦ βλυχεροῦ ὕδατος εις τὸ μοναστήριον τῆς Χρυσ αφίτισσας λεγόμενον». Σύμφωνα πάλι με την παράδοση, την εικόνα την βρήκε μια γριά γυναίκα και όταν συγκεντρώθηκαν οι χριστιανοί την μετέφεραν με λιτανεία στον ναό του Ελκόμενου Χριστού. Το βράδυ η εικόνα έφυγε και πήγε στο σημείο που βρέθηκε και έτσι οι άρχοντες αποφάσισαν στο μέρος εκείνο να φτιάξουν τον ναό.²⁸⁹

Μάλιστα μας έχει διασωθεί ένα θαύμα της Παναγίας της Χρυσ αφίτισσας το οποίο κατέγραψε ο επίσκοπος Μονεμβασίας Παύλος (1600), σχετικά με την αιμορροούσα ηγουμένη Μάρθα. Μάλιστα σε Φλωρεντιανό κώδικα υπάρχει η

²⁸⁷ Βλ. σελ. 87

²⁸⁸ Albani, 2000, 99-101.

²⁸⁹ Βέης, 1933, 34-36. Κατά την λαϊκή παράδοση, ελθόντες έμποροι από το χωριό Χρύσαφα στη Μονεμβασία μαζί με άλλους προσκυνητές κατά την πανήγυρη της Παναγίας και εισελθόντες στον Ναό της Χρυσ αφίτισσας για να προσκυνήσουν, ανεγνώρισαν την Εικόνα και φώναζαν: «Οι Μονεμβασίτες μας έκλεψαν την Εικόνα μας, την Χρυσ αφίτισσά μας», αξίωσαν να γίνει δίκη και ο δικαστής τους απέδωκε την εικόνα, την οποίαν παραλαβόντες οι Χρυσ αφίτες τη μετέφεραν στα Χρύσαφα στον Ναό της. Η Εικόνα παρέμεινε στον θρόνο της και όταν οι κάτοικοι τελείωσαν τις δεήσεις και έκλεισαν τον Ναό, την νύκτα η σεπτή εικόνα έφυγε και ήλθε στη Μονεμβασία, ένθα παρέμεινε έκτοτε στον ιερό Ναό της.

επιγραφή: «Παύλου Ἀρχιεπισκόπου Μονεμβασίας διήγησις ...περί τῆς μακαρίας Μάρθας, τῆς Ἡγουμένης τοῦ πανσέπτου ναοῦ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ἐν τῇ θεοφρουρήτῳ πόλει Μονεμβασίας, κάτωθεν τῆς Ὁδηγητρίας τοῦ αὐτοῦ κάστρου ἄνωθεν τοῦ βλυχεροῦ ὕδατος».²⁹⁰

Ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Χρυσοφίτισσας

Στην Παναγία λοιπόν τὴν Χρυσοφίτισσα βρισκόταν ἡ αξιόλογη καὶ θαυματουργικὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας ὅπως μας παραδίδουν οἱ πηγές. Στις ἡμέρες μας, ἡ Χρυσοφίτισσα γιορτάζεται με ἰδιαίτερη λαμπρότητα τὴν Δευτέρα μετὰ τὴν Κυριακὴ τοῦ Θωμά.²⁹¹ Μάλιστα εἰκόνα τῆς Χρυσοφίτισσας πρέπει νὰ αντικατέστησε στὴν τιμὴ, τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Μονεμβασιώτισσας ποὺ εἶχε στείλει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη δῶρο στους Μονεμβασίτες, ὁ αυτοκράτορας Ἀνδρόνικος Β΄ (1282-1328). Ἡ εἰκόνα αὐτὴ ὅπως εἶδαμε²⁹² χάθηκε τὸ 1540 ὅταν οἱ Τούρκοι ἔκαψαν τὸν ομώνυμο ναὸ ἢ ἴσως μεταφέρθηκε στὴ Ζάκυνθο με τὸν εκπατρισμό τῶν κατοίκων.²⁹³

Ἡ εἰκόνα τῆς Χρυσοφίτισσας φαίνεται νὰ εἶναι ἔργο τοῦ 16^{ου} αἰώνα. Ἐχει μικρὸ σχῆμα καὶ εἶναι καλυμμένη με ἀσήμι. Ἡ Παναγία με τὸ δεξιὸ τῆς χερί κρατᾷ τὸν μικρὸ Χριστὸ, ἐνῶ με τὸ ἀριστερὸ δέεται ὑπὲρ τοῦ κόσμου.

²⁹⁰ Βέης, 1933, 37.

²⁹¹ Καλαμαρά 2010, 91.

²⁹² Βλ. παραπάνω σελ. 87.

²⁹³ Καλογεράς, 1957, 27.

3. Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΣΤΑΥΡΩΣΗΣ

Επίσης ως κειμήλιο της Μονεμβασίας θεωρείται η εικόνα της Σταύρωσης που όπως είδαμε σήμερα φυλάσσεται στον ναό του Ελκόμενου Χριστού. Δεν γνωρίζουμε για την προέλευση της εικόνας, ούτε για το πότε ακριβώς τοποθετήθηκε στον ναό του Ελκόμενου. Φαίνεται ότι η μεταφορά θα έγινε τους νεότερους χρόνους, μιας και κανείς από τους ξένους περιηγητές που επισκέφτηκαν την Μονεμβασία δεν ομιλεί για αυτήν. Ο Buchon (1791-1849), ο οποίος επισκέφτηκε τον ναό του Ελκόμενου το 1841, δεν ομιλεί καθόλου για τη εικόνα της Σταύρωσης, ίσως γιατί βρισκόταν ψηλά στο παλιό τέμπλο. Που βρισκόταν πριν η εικόνα δεν είναι γνωστό, λόγω όμως τους μεγέθους της, μάλλον προέρχεται από άλλη παλιά εκκλησία της Μονεμβασίας.²⁹⁴

Η εικόνα έχει διαστάσεις 1,66 x 1,55 μ., οι μορφές της φτάνουν σε ύψος το 1μ. και γύρω έφερε άλλοτε ελαφρώς εξέχον πλαίσιο, ίχνη του οποίου διασώζονται ακόμη. Στο μέσο της εικόνας παρίσταται ο Ιησούς στον σταυρό, με την κεφαλή να κλίνει στον δεξιό ώμο και με το σώμα του να κάμπτεται ελαφρώς προς τα αριστερά. Πάνω από τον Ιησού υπάρχει επιγραφή με χρυσά γράμματα: Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΗΣ ΔΟ(ΞΗΣ). Στο πάνω μέρος της εικόνας εικονίζονται δύο άγγελοι οι οποίοι κατευθύνονται ο ένας προς τα δεξιά και ο άλλος προς τα αριστερά, απομακρυνόμενοι του σταυρού, κοιτώντας τον Εσταυρωμένο και εκτείνοντας τα χέρια τους με την παλάμη προς τα έξω, σε σχήμα φόβου και έκπληξης.²⁹⁵ Στο αριστερό μέρος της εικόνας παρίσταται η Θεοτόκος ατενίζοντας με θλίψη τον Εσταυρωμένο και έχοντας τα χέρια της σε σχήμα δέησης.²⁹⁶ Πίσω από την Παναγία εικονίζονται πέντε Μυροφόρες σε τρία επάλληλα επίπεδα. Οι Μυροφόρες στα δύο πρώτα επίπεδα ατενίζουν τον θεατή, ενώ στο τρίτο επίπεδο μία Μυροφόρα κοιτάει με θλίψη τον Ιησού και μία άλλη κλίνει το κεφάλι της με συντριβή.²⁹⁷

Για την Σταύρωση βλ. Millet (1916), Ξυγγόπουλος (1956), Wessel (1966), Παπαδάκης (1974), Schiller (1976).

²⁹⁴ Ξυγγόπουλος, 1956, 23.

²⁹⁵ Ξυγγόπουλος, 1956, 23-24. Η εικόνα της Σταύρωσης είναι η δεύτερη σε μέγεθος φορητή εικόνα. Μεγαλύτερη είναι η εικόνα της Θεοτόκου της Βάτου με διαστάσεις 1,34 x 2,25 μ. Η εικόνα αυτή βρίσκεται στη συλλογή Δ. Λοβέρδου και φέρει την υπογραφή του Εμμ. Λαμπάρδου και την χρονολογία 1593.

²⁹⁶ Παπαδάκης, 1974, 34.

²⁹⁷ Ξυγγόπουλος, 1956, 25.

Στο δεξιό μέρος της εικόνας παρίσταται ο Ιωάννης ο θεολόγος, ο οποίος κοιτώντας τον Εσταυρωμένο εκτείνει το δεξί του χέρι σε χειρονομία ομιλούντος. Πίσω από τον Ιωάννη στέκεται ο Εκατόνταρχος με φωτοστέφανο στο κεφάλι του φορώντας την στολή του. Σε δεύτερο επίπεδο παρίσταται ένας γέρος Εβραίος οποίος αποστρέφει το πρόσωπό του από τον Εσταυρωμένο, δίπλα του μία νεανική μορφή που ατενίζει τον θεατή και πίσω μία άλλη μορφή που μόλις διακρίνεται η κεφαλή του. Τέλος στο πάνω μέρος της εικόνας σε χρυσό πλαίσιο υπάρχει η επιγραφή: Η ΣΤΑΥ=ΡΩCΙC, ενώ πάνω από την Παναγία και τον Ιωάννη τα συνήθη συμπλήματα: Μ(ΗΤ)ΗΡ Θ(ΕΟ)Υ και Ο ΑΓ(ΙΟC) ΙΩ(ΑΝΝΗC) Ο ΘΕΟΛΟΓ(ΟC).²⁹⁸

Ναός Ελκόμενου. Η εικόνα της Σταύρωσης

Η εικόνα μολονότι ακολουθεί τη συνηθισμένη εικονογραφική διάταξη, στις λεπτομέρειες παρουσιάζει αρκετές διαφορές από τις τυπικές παραστάσεις της Σταύρωσης. Οι δύο Άγγελοι που απομακρύνονται από τον σταυρό είναι κάτι ασυνήθιστο αφού στις περισσότερες παραστάσεις της Σταύρωσης οι Άγγελοι κατευθύνονται προς τον σταυρό. Αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί εικονογραφική δημιουργία της Κωνσταντινούπολης μιας και το βλέπουμε και στο Τοκαλέ της Καππαδοκίας, το συναντάμε όμως και στο Μυστρά στο ναό των Αγίων Θεοδώρων αλλά σε τοιχογραφία του Επιτάφιου θρήνου.²⁹⁹ Το σώμα του Ιησού έχει καμπύλη προς τα αριστερά η οποία δίνει την αίσθηση του νεκρού

²⁹⁸ Ξυγγόπουλος, 1956, 25.

²⁹⁹ Ξυγγόπουλος, 1956, 28.

σώματος, το οποίο κάμπτεται από το ίδιο το βάρος του, χωρίς όμως να χάσει την ευγένεια του περιγράμματος. Ο ζωγράφος προσπάθησε με ρεαλισμό να αποδώσει την φράση με την οποία ο Ευαγγελιστής Ιωάννης περιγράφει τον θάνατο του διδάσκαλου: «...καὶ κλίνας τὴν κεφαλὴν παρέδωκε τὸ πνεῦμα» (Ιωάν. 19, 30). Επιπλέον χαρακτηριστική της Παλαιολόγιας εποχής είναι και η επιγραφή «Ο βασιλεύς της δόξης», η πηγή της οποίας είναι ο Ψαλμός (23, 7) αντί για το συνηθισμένο συμπίλημα «IC XC».³⁰⁰ Ακόμα χαρακτηριστικό της τέχνης της εικόνας είναι ότι οι μυς των χεριών του Εσταυρωμένου διατηρούν μια μικρή ακαμψία, ενώ ο ομφαλός της κοιλίας δεν έχει καταπέσει εντελώς. Και αυτό για να δείξει ο αγιογράφος ότι ο Χριστός δεν έχει εκπνεύσει, αλλά βρίσκεται στις τελευταίες στιγμές της ζωής του, παραδίδοντας το πνεύμα του.³⁰¹

Ναός Ελκόμενου. Η εικόνα της Σταύρωσης

Η Θεοτόκος ατενίζει με πόνο τον Εσταυρωμένο και τείνει προς αυτόν το χέρι της το οποίο είναι καλυμμένο με το ένδυμα. Ο ζωγράφος αποτύπωσε την καταφανή θλίψη και τον αβάστακτο μητρικό πόνο της αφού αντικρίζει το θείο δράμα, βλέπουσα τον μονογενή της να παραδίδει το πνεύμα επί του

³⁰⁰ Ξυγγόπουλος, 1956, 27-28. Ο Ψαλμός (23.7) αναφέρει: « Ἄρατε πύλας οἱ ἄρχοντες υμῶν, καὶ ἐπάρθητε, πύλαι αἰώνιοι, καὶ εἰσελεύσεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης. Τίς ἐστὶν οὗτος ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης; Κύριος κραταῖός καὶ δυνατός...». Μάλιστα ἡ φράση αὐτὴ χρησιμοποιήθηκε σχεδόν κατὰ λέξη ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ ἀπόκρυφου εὐαγγελίου τοῦ Νικόδημου ὅπου καὶ ἀναφέρεται ἡ κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη.

³⁰¹ Παπαδάκης, 1974, 34.

μαρτυρικού Σταυρού.³⁰² Ο τύπος αυτός είναι πολύ παλιός αφού τον βρίσκουμε ήδη από τον 6^ο αιώνα, ενώ κατά τους βυζαντινούς χρόνους και ειδικά την περίοδο των Παλαιολόγων είναι εξαιρετικά σπάνιος. Επίσης πολύ σπάνιος είναι ο τύπος του Ιωάννη του Θεολόγου που τείνει το δεξί του χέρι προς τον Εσταυρωμένο. Το πρότυπο αυτό ίσως πρέπει να αναζητηθεί στα μνημεία του 8^{ου} αιώνα, όπως στην τοιχογραφία στην Santa Maria Antiqua της Ρώμης, όπου ο Ευαγγελιστής εκτείνει το χέρι σε σχήμα ομιλίας.³⁰³ Κατά τον G. Millet (1867-1953), ο Ιωάννης ο Ευαγγελιστής μαρτυρεί και «ἀληθῆς ἐστὶν ἡ μαρτυρία αὐτοῦ» (Ιωάν. 21,24).³⁰⁴ Ο Εκατόνταρχος Λογγίνος ατενίζει και αυτός με πόνο τον Ιησού και φαίνεται σαν να συγκινήθηκε από τους λόγους του Ιωάννη. Ο Λογγίνος είναι αυτός που αναγνώρισε τον Χριστό ως θεό λέγοντας: «Αληθῶς Υἱὸς Θεοῦ ἦν οὗτος» (Ματθ. 27,54), μάλιστα φέρει φωτοστέφανο γιατί, κατά την παράδοση μαρτύρησε στην Καππαδοκία για τον Ιησού και η μνήμη του εορτάζεται στις 16 Οκτωβρίου. Τέλος οι πέντε Μυροφόρες που συνοδεύουν την Παναγία είναι κάτι σπάνιο, αφού σε όλες τις εικόνες της Σταύρωσης είναι δύο ή τρεις.³⁰⁵

Η σύνθεση της εικόνας μολονότι έχει συμμετρικές γραμμές, παρουσιάζει διαφορές στις δύο ομάδες που στέκονται εκατέρωθεν του Σταυρού. Η αριστερή ομάδα της Θεοτόκου με τις Μυροφόρες είναι πολυπληθέστερη της δεξιάς, με αποτέλεσμα αυτή η ασυμμετρία να δίνει κίνηση στην εικόνα. Ένα άλλο χαρακτηριστικό της εικόνας είναι τα επιμήκη πρόσωπα, με εξαίρεση τον Ιωάννη που το νεανικό του πρόσωπο έρχεται σε αντίθεση με την σχεδόν άσαρκη μορφή της Θεοτόκου. Επίσης άξιο προσοχής είναι το γραμμικό περίγραμμα στις γυναικείες μορφές, κάτι που επαναλαμβάνεται και στα μαφόρια που τις καλύπτουν. Από τον όμιλο των Μυροφόρων, οι τρεις ατενίζουν τον θεατή, όπως και ο Ρωμαίος στρατιώτης πίσω από τον Εκατόνταρχο. Το σχήμα αυτό των προσώπων μιας σκηνής που βλέπουν προς τον θεατή, είναι πολύ παλιό και μέσω αυτού ο τεχνίτης θέλει να φέρει σε συνάφεια τον θεατή με τα πρόσωπα που απαρτίζουν την εικονογραφική σκηνή.³⁰⁶

³⁰² Παπαδάκης, 1974, 34.

³⁰³ Ξυγγόπουλος, 1956, 33.

³⁰⁴ Millet, 1916, 400.

³⁰⁵ Ξυγγόπουλος, 1956, 37

³⁰⁶ Ξυγγόπουλος, 1956, 41-43.

Στην τεχνοτροπία της εικόνας της Σταύρωσης είναι εμφανή τα αρχαϊζόντα στοιχεία, όπως η γεωμετρική διάταξη των Μυροφόρων, το στραμμένο προς τον θεατή βλέμμα τους και η παράσταση της Θεοτόκου. Όπως είναι γνωστό η έντονη δημιουργική ακμή της τέχνης, η οποία χαρακτήριζε το τέλος του 13^{ου} αιώνα και το πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα, χαλαρώνει κατά το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα, αφού οι ζωγράφοι γίνονται περισσότερο εκλεκτικοί προσπαθώντας με τη χρησιμοποίηση παλαιότερων μοτίβων να αντικαταστήσουν της έλλειψη δημιουργικότητας. Ακριβώς αυτό το πνεύμα παρουσιάζει η εικόνα της Μονεμβασίας, της οποίας η εκλεκτική τέχνη συμβιβάζεται πλήρως με τις τάσεις της ζωγραφικής κατά το δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα.³⁰⁷

Ο ζωγράφος παρουσιάζει εξαιρετική λιτότητα στην απόδοση με την οποία επιτυγχάνει ισχυρές εντυπώσεις. Στην εικόνα της Σταύρωσης συναντώνται, οι δύο παλαιοί τρόποι τους οποίους χρησιμοποιούσαν από αιώνες οι βυζαντινοί ζωγράφοι, η απόδοση αφενός των όγκων και των λεπτομερειών με εναλλαγή μόνου φωτός και σκιάς και αφετέρου η σχεδίαση με φωτεινές ή σκοτεινές γραμμές. Ο ζωγράφος της εικόνας βασίζεται περισσότερο στη δεύτερη μέθοδο χρησιμοποιώντας σε μεγαλύτερη κλίμακα την γραμμή παρά τη φωτοσκίαση. Η τεχνοτροπία της εικόνας της Σταύρωσης οδηγεί στο συμπέρασμα ότι είναι έργο του δεύτερου μισού του 14^{ου} αιώνα, έχοντας συγγένεια με τις τοιχογραφίες στην Περίβλεπτο στον Μυστρά.³⁰⁸

Ο Φώτης Κόντογλου(1895-1965) στις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις από τη Μονεμβασία σημειώνει: «κατά την κρίση τη δική μου η Σταύρωση είναι μία απ' τις πιο σπουδαίες βυζαντινές εικόνες πο 'χω δει. Είναι δουλεμένη με πολλή μαστοριά και με πολλή αυστηρότητα, και στα μέτρα μια απ' τις πιο μεγάλες που βρίσκονται. Για παλιосύνη δεν ξέρω να πω βάσιμα. Ωστόσο φαίνεται πως είναι πολύ παλιά». Ακόμα ο Νίκος Καζαντζάκης (1833-1957) σημειώνει: «...Μια έξοχη Σταύρωση, μια Παναγιά με μεγάλα πικραμένα μάτια».³⁰⁹

³⁰⁷ Ξυγγόπουλος, 1956, 44-45.

³⁰⁸ Ξυγγόπουλος, 1956, 45-47. Το καθολικό της Μονής της Περιβλέπτου έχει ιδρυθεί μεταξύ 1365-1374 και συνδέεται με την Isabelle de Lusignan και τον σύζυγό της Μανουήλ Καντακουζηνό. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ζωγραφικού διακόσμου περιλαμβάνει θέματα, από τον Χριστολογικό κύκλο, σκηνές από τον βίο της Θεοτόκου και σκηνές από τα πάθη του Χριστού. Όλο το πρόγραμμα είναι ένα πλούσιο και πολύπλοκο σύστημα από θεολογικές έννοιες και μηνύματα που αντανακλούν λειτουργικές και θεολογικές τάσεις του δεύτερου μισού του 14^{ου} αιώνα. (βλ. σχετ. Εμμανουήλ, 2017, 389-390).

Είναι πολύ πιθανόν η εικόνα να φιλοτεχνήθηκε στη Μονεμβασία και όπως αναφέρθηκε να κοσμούσε άλλη παλαιότερη Εκκλησία.³¹⁰ Μάλιστα την Εποχή αυτή οι μεγάλες διαστάσεις της θα καθιστούσαν και δύσκολη την μεταφορά της από άλλη μακρινή περιοχή. Ωστόσο για την καλλιτεχνική κίνηση στην πόλη κατά τον 14^ο αιώνα δεν έχουμε καμία πληροφορία. Απεναντίας στον Μυστρά, το δεύτερο μισό του 14^{ου} και στις αρχές του 15^{ου} αιώνα, παρατηρείται έντονη καλλιτεχνική κίνηση, όπως μαρτυρούν οι τοιχογραφίες της Αγίας Σοφίας, της Περιβλέπτου, της νότιας στοάς του Αφεντικού, της Ευαγγελιστρίας και της Παντάνασσας.³¹¹ Ειδικά με τις τοιχογραφίες της Περιβλέπτου, σχετίζεται η εικόνα της Μονεμβασίας τόσο σε εικονογραφικές λεπτομέρειες όσο κυρίως στον τρόπο της τεχνικής εκτέλεσης. Έτσι μπορούμε να υποθέσουμε ότι ίσως ένας από τους τεχνίτες που εργάστηκαν για την διακόσμηση της Περιβλέπτου, ζωγράφισε και την εικόνα της Σταύρωσης στη Μονεμβασία.³¹²

³⁰⁹ Κουτσογιαννόπουλος, 2010, 124.

³¹⁰ Βλ. σελ. 98

³¹¹ Για τον Μυστρά βλ. Dufrenne (1970), Χατζηδάκης (2000), Ασπρά-Βαρδαβάκη και Εμμανουήλ (2005).

³¹² Ξυγγόπουλος, 1956, 48.

4. Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΚΡΗΤΗΣ

Η εικόνα του αγίου Ανδρέα Κρήτης προέρχεται από τον ναό της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας, στο τέμπλο του οποίου ήταν αναρτημένη έως το 1994. Έχει διαστάσεις 160 x 69,5 εκ., έχει πριονιστεί και στις τέσσερις πλευρές, συντηρήθηκε το 1994 και το 2004 και έκτοτε φυλάσσεται στον μητροπολιτικό ναό του Ελκόμενου Χριστού. Ο άγιος σε φυσικό μέγεθος, προβάλλει επάνω σε χρυσό κάμπο, όρθιος, μετωπικός, κάτω από ζωγραφιστό τόξο που στηριζόταν σε δύο κίονες διακοσμημένους με λευκά φυτικά θέματα. Από τη αρχική παράσταση έχει αποκοπεί τμήμα του κάμπου, το μεγαλύτερο μέρος του τόξου, καθώς και τμήμα του δαπέδου με τα χαμηλά μέρη των ποδιών του αγίου.³¹³

Ναός Ελκόμενου Χριστού. Ο άγιος Ανδρέας Κρήτης

³¹³ Αργέβη, 2009, 259. Από τους μεγάλους εκκλησιαστικούς ποιητές ο Ανδρέας, γεννήθηκε στη Δαμασκό. Σε ηλικία 15 χρονών, έγινε αναγνώστης στα Ιεροσόλυμα όπου και διακρίθηκε για τη μόρφωση και την αρετή του μεταξύ των αγιοταφιών πατέρων, γι' αυτό και τον προέκριναν να σταλεί στην Κωνσταντινούπολη, για την έκτη Οικουμενική Σύνοδο κατά των Μονοφυσιτών. Μετά το τέλος της Συνόδου, ο Ανδρέας παρέμεινε στη βασιλεύουσα, όπου χειροτονήθηκε διάκονος και διορίστηκε διευθυντής του ορφανοτροφείου «Άγιος Παύλος». Η έξοχη επιμέλεια που ανέπτυξε στο φιλανθρωπικό αυτό ίδρυμα, τον ανέδειξε αρχιεπίσκοπο Κρήτης. Στο γυρισμό από την Κωνσταντινούπολη, όπου είχε πάει για διάφορες υποθέσεις, πέθανε (740 μ.Χ.) επάνω στο καράβι. Τον έθαψαν στην Ερεσό της Μυτιλήνης, στο ναό της Αγίας Αναστασίας. Εορτάζει στις 4 Ιουλίου. (βλ. Τσολακίδης, 2001, 545).

Ο άγιος Ανδρέας, αποδίδεται σύμφωνα με την ερμηνεία του Διονυσίου του εκ Φουρνά «γέρων ασπρογένης» με μακριά, οξύληκτη γενειάδα. Με το δεξί του χέρι ευλογεί ενώ με το αριστερό, κρατάει ευαγγέλιο, διακοσμημένο με πολύτιμη στάχωση. Πίσω από το ευαγγέλιο, ξετυλίγεται λευκό ειλητάριο, που φέρει την επιγραφή: « Τὸ τοῦ Χ(ριστο)ῦ ἰατρῆιον βλέπων ἀνεωγμένων κ(αἰ) τὴν ἐκ τούτου τῷ Ἄδᾰμ πηγάζουσιν ὑγίαν ἔπαθεν, ἐπλήγη ὁ διάβολος κ(αἰ) ὠ[ς] κινδυνεύων ὠδύρετο καὶ τοῖς αὐτοῦ φίλοις ἀνεβόησε. Τί ποιήσω». Το ειλητάριο είναι γραμμένο με κεφαλαία, καλλιγραφημένα γράμματα σε 19 στίχους. Πρόκειται για τροπάριο του Μεγάλου Κανόνα (οίκος), που συνέθεσε ο ίδιος ο άγιος Ανδρέας.³¹⁴

Ο άγιος είναι ντυμένος με αρχιερατική ενδυμασία: γκριζογάλανο στιχάριο με μαύρους ποταμούς και γκριζογάλανο ωμοφόριο που φέρει τρεις μεγάλους χρυσούς σταυρούς με διακόσμηση παρόμοια της στάχωσης του ευαγγελίου. Μαύρο επανωκαλύμμαυχο με μικρό χρυσό σταυρό στο μέτωπο καλύπτει την κεφαλή. Το επιτραχήλιο είναι χρυσό και διαιρείται σε έξι ορθογώνια διάχωρα, τα οποία καταλαμβάνουν δώδεκα ολόσωμοι απόστολοι. Το επιγονάτιο είναι χρυσό και στο κέντρο του, μέσα σε έλλειψη, εικονίζεται ο Χριστός ολόσωμος, «εν δόξη», καθισμένος επάνω σε δύο φωτεινά χερουβίμ, γυρισμένος ελαφρά προς τα αριστερά, ο οποίος ευλογεί και με τα δύο χέρια. Ο φωτοστέφανος του αγίου είναι απλός με διπλό εγχάρακτο κύκλο και στο πλάι της κεφαλής διακρίνεται η κεφαλαιογράμματη επιγραφή: Ο ΑΓ(ΙΟC) [ΑΝΔΡΕ]ΑC ΑΡΧΙ[ΕΠΙΣΚΟΠ]ΟC ΚΡΗΤ[ΗC] Ο ΚΑΙ ΙΕΡΟ[CΟ]ΛΥΜΙΤΗΣ. Οι σημερινές διαστάσεις της εικόνας, αλλά και οι ικανές διαστάσεις που θα είχε πριν την αποκοπή τμημάτων ξύλου, σε συνδυασμό με τις οπές για την στερέωση κλειδαριάς στην αριστερή πλευρά, επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι η εικόνα αρχικά αποτελούσε θύρα παραβήματος άγνωστου τέμπλου.³¹⁵

Ο άγιος Ανδρέας κυριαρχεί στη εικόνα με το παράστημά του, απόλυτα μετωπικός και ακίνητος. Τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά σημειώνονται με

³¹⁴ Αγγρέβη, 2009, 259-261. Ο Μέγας Κανών, ψάλλεται την Πέμπτη της Ε' εβδομάδος των Νηστειών της Μ. Τεσσαρακοστής και είναι σύνθεση του Ανδρέα Κρήτης. Ο Μέγας Κανών έχει περισσότερα τροπάρια σε σχέση με τους υπόλοιπους κανόνες και έχει πλήθος ωφέλιμων συμβολικών νοημάτων και παραδειγμάτων από την Αγία Γραφή. Ο Κανόνας αυτός εμπνέει συντριβή και κατάνυξη και ο κεντρικός του σκοπός είναι να προτρέψει τον πιστό για αληθινή μετάνοια. (βλ. Τσολακίδης, 2001, 1097).

³¹⁵ Αγγρέβη, 2009, 261 κ. εξ.

καστανή πινελιά, ενώ οι ρόδινες πινελιές που θερμαίνουν τη σάρκα και ο ήπιος σκιοφωτισμός, χαρίζουν ζωντάνια και ηρεμία στο πρόσωπο. Η προσοχή στην λεπτομέρεια διακρίνει την εικόνα, όπως το πλάσιμο των γυμνών μερών του Χριστού και των αποστόλων, παρά την μικρογραφική τους απεικόνιση.³¹⁶

Η παράσταση του αγίου σε εικόνες είναι σπάνια. Με τη θέση κάτω από το τόξο, την ολόσωμη, μετωπική απεικόνιση και την κίνηση ευλογίας με το δεξί χέρι, ο άγιος Ανδρέας επαναλαμβάνει γνωστό τύπο στη μεταβυζαντινή ζωγραφική, σε εικόνες μεγάλου μεγέθους που χρησίμευαν ως θύρες τέμπλων όπως στην Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο και την Κρήτη. Η εικόνα του αγίου Ανδρέα στη Μονεμβασία, ως προς τα επιμέρους εικονογραφικά στοιχεία, παρουσιάζει συγγένεια με την εικόνα του Εμμανουήλ Τζάνε (1610-1690) του 1654, που παριστάνει τον άγιο Γρηγόριο τον Παλαμά, στο ναό των Αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου στην Κέρκυρα.³¹⁷ Την σχέση των δύο έργων ενισχύει η ομοιότητα των επιγραφών στα ειλητάρια, οι επιγραφές των οποίων έχουν γραφτεί με ίδιου τύπου κεφαλαία, καλλιγραφημένα γράμματα.³¹⁸

Έτσι, είναι πιθανό η εικόνα του αγίου Ανδρέα Κρήτης, να είναι έργο του Εμμανουήλ Τζάνε και να μεταφέρθηκε στη Μονεμβασία από τους κρητικούς πρόσφυγες, που εγκαταστάθηκαν εκεί κατά τη Β΄ Βενετοκρατία (1690-1715). Αυτό το σημαντικό κειμήλιο θα συνδέθηκε από νωρίς με την Παναγία τη Μυρτιδιώτισσα, όπου τοποθετήθηκε αμέσως μετά την ανέγερση του ναού, αφού όπως είδαμε, στη συνοικία αυτή εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες από την Κρήτη. Η μεταφορά της εικόνας, επιτρέπει να χρονολογηθεί κατά την παραμονή του Εμμανουήλ Τζάνε στην Κρήτη, έως το 1646, οπότε ο ζωγράφος έφυγε για την Κέρκυρα. Έτσι η εικόνα του αγίου Ανδρέα Κρήτης έρχεται να προστεθεί στην ολιγάριθμη ομάδα κρητικών έργων, που έχουν εντοπιστεί έως σήμερα στην Πελοπόννησο.³¹⁹

³¹⁶ Αγκρέβη, 2009, 265-266.

³¹⁷ Βοκοτόπουλος, 1990, 25 κ.εξ.

³¹⁸ Αγκρέβη, 2009, 268.

³¹⁹ Αγκρέβη, 2009, 268. Ο Εμμανουήλ Τζάνεσ Μπουνιαλής (1610-1690), ήταν λόγιος ιερωμένος από το Ρέθυμνο. Απέκτησε μεγάλη φήμη στον καιρό του και αυτό φαίνεται από την μεγάλη παραγωγικότητα που δεν σταμάτησε ως το τέλος της ζωής του. Τη φήμη του την εξασφάλισε η τεχνική του και το προσωπικό του ύφος. Γραμμική στην ουσία η τέχνη του δεν επηρεάζεται από την από τη δραματικότητα των φωτοσκιάσεων της σύγχρονης ιταλικής τέχνης. Στα έργα του διατηρεί πάντα συγκρατημένη ευπρέπεια και ευγένεια. (βλ. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. 10, 1974, 434).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα εργασία αποτελεί μια μικρή συνεισφορά στην πολυτάραχη ιστορική διαδρομή της πόλης της Μονεμβασίας, όπως διαφαίνεται από τα λαμπρά βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της και από τις ιερές εικόνες που εναπόκεινται σε αυτά.

Η πόλη της Μονεμβασίας υπήρξε ένα φρούριο πάνω στον βράχο, ο οποίος αποκολλήθηκε από την ξηρά και κατοικήθηκε πρώτη φορά στα μέσα του 6^{ου} αιώνα μ.Χ.. Στο πέρασμα του χρόνου η πόλη απέκτησε ιδιαίτερη δόξα και ευημερία όπως αποδεικνύεται από τα χρυσόβουλλα που εξέδωσαν για την πόλη, οι βυζαντινοί αυτοκράτορες. Ωστόσο η πολυτάραχη ιστορική της διαδρομή και οι διαδοχικοί κατακτητές, είχαν ως αποτέλεσμα πολλά από τα στοιχεία που θα μπορούσαν να είναι χρήσιμα στον σημερινό ερευνητή, να διασκορπιστούν και να χαθούν. Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν ο Ιωάννης Καποδίστριας επισκέφτηκε την Μονεμβασία το 1828, το μόνο που υπήρχε στο αρχείο της πόλης, ήταν το χρυσόβουλλο του 1301 του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου, το οποίο σήμερα φυλάσσεται στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας.

Τα παλαιότερα αρχαιολογικά ευρήματα στη Μονεμβασία ανήκουν στα μέσα του 6^{ου} αιώνα μ.Χ., όπως ανακάλυψε η έρευνα στην Επάνω Πόλη και όπως μαρτυρούν τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του Ελκόμενου Χριστού, του μητροπολιτικού ναού της Μονεμβασίας. Επομένως η ίδρυση της πόλης ανάγεται την εποχή του Ιουστινιανού με σκοπό να ενισχυθούν οι θαλάσσιες επικοινωνίες της αυτοκρατορίας με την Σικελία-Ιταλία ενώ οι πρώτοι κάτοικοι ήταν Λακεδαιμόνιοι. Στους επόμενους αιώνες οι αυτοκράτορες του Βυζαντίου παρεχώρησαν προνόμια στη Μονεμβασία γιατί ήταν σημαντικός σταθμός στους θαλάσσιους δρόμους που συνέδεαν την αυτοκρατορία με τη Μικρά Ασία, την Αίγυπτο και τη Σικελία. Έτσι η πόλη από τα μέσα του 7^{ου} αιώνα είχε αντικαταστήσει την Κόρινθο ως το σημαντικότερο λιμάνι της Πελοποννήσου.

Αργότερα κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα η Μονεμβασία αναπτύχθηκε σημαντικά. Από την Μεσοβυζαντινή αυτή περίοδο μας διασώθηκαν δύο μνημεία: ο ναός της Αγίας Σοφίας στην Επάνω Πόλη και ο Μητροπολιτικός ναός του Ελκόμενου Χριστού στη Κάτω πόλη. Τα μνημεία αυτά μαρτυρούν την ευημερία και τον πλούτο της πόλης, αφού η Μονεμβασία εξελίχθηκε σε ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου. Μάλιστα από το 1282 έως

το 1380 είναι ο κατεξοχήν αιώνας ευημερίας της πόλης. Επιπλέον ένα από τα κειμήλια της πόλης της Υστεροβυζαντινής περιόδου είναι η περίφημη εικόνα της Σταύρωσης η οποία είναι έργο του δεύτερου μισού του 14^{ου} αιώνα.

Κατά την μεταβυζαντινή περίοδο η Μονεμβασία κατακτήθηκε διαδοχικά από Φράγκους, Βενετούς και Τούρκους. Από την περίοδο της Α΄ Τουρκοκρατίας (1540-1690) μας διασώθηκε ο ναός της Παναγίας της Χρυσ αφίισσας ενώ από την περίοδο της Β΄ Βενετοκρατίας (1690-1715) οι ναοί της Παναγίας της Μυρτιώτισσας ή Κρητικιάς και ο ναός του Αγίου Νικολάου. Από την μελέτη των ναών αναδεικνύονται και οι διαφορετικοί πολιτισμοί που πέρασαν από την πόλη αφού ο καθένας άφησε το στίγμα του στην ναοδομία αλλά και την διακόσμηση των ναών. Από αυτή την περίοδο χρονολογούνται και οι εικόνες οι οποίες κοσμούν το τέμπλο του ναού του Ελκόμενου Χριστού, όπως η εικόνα του Ελκόμενου Χριστού, της Παναγίας, της Γέννησης και του Ιωάννου του Προδρόμου.

Μετά την απελευθέρωση της Μονεμβασίας από τους Τούρκους το 1821, η πόλη αποδυναμωμένη από τους διαδοχικούς κατακτητές δεν μπόρεσε να ανακτήσει έστω και ένα μέρος από την παλιά της αίγλη. Μάλιστα στις αρχές του 20 αιώνα σχεδόν εγκαταλείφθηκε. Ωστόσο από το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα η Μονεμβασία αναπτύχθηκε με αποτέλεσμα σήμερα να αποτελεί τουριστικό θέρετρο, με ξενοδοχειακές μονάδες, Μουσείο, ενώ τα επιβλητικά τείχη και τα λιθόστρωτα δρομάκια, δημιουργούν ένα εντυπωσιακό σκηνικό για τον επισκέπτη.

Η Μονεμβασία οδηγεί τον ερευνητή σε ένα ταξίδι στην ιστορία και τον χρόνο, στο οποίο αποτυπώνεται η δόξα και το μεγαλείο της. Η έρευνα για την καστροπολιτεία της Μονεμβασίας συνεχίζεται αφού η πόλη με τη μακραίωνη ιστορία της, είναι πλούσια τόσο σε ιστορικά μνημεία, όσο και σε παραδόσεις που σχετίζονται με αυτά. Ελπίζουμε με τις μικρές μας δυνάμεις να φωτίσαμε ένα μικρό μέρος γύρω από τους σπουδαιότερους ναούς και εικόνες της Μονεμβασίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγγελίδη Χ. (1994) «Ο Τσαγκάρης της Αγίας Σοφίας» *Σύμμεικτα* τ. 9 (Μνήμη Δ.Α. Ζακυθηνού), 67-80.

Αγρέβη Μ. (2009) «Άγνωστη εικόνα του αγίου Ανδρέα Κρήτης στη Μονεμβασία, έργο του Εμμανουήλ Τζάνε». Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας περ. Δ΄ 30, 259-270, Αθήνα.

Albani J. P. (2000) *Die byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa-Kirche in Chrysapha/Lakonien* [Τετράδια βυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης αρ. 6], Αθήνα.

Αραπόπουλος Κ.Θ. (1975) Στραβωνος Γεωγραφικά. Στο: *Άπαντα Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων*, Γεωγραφικά 3, Πάπυρος.

Ασπρά-Βαρδαβάκη Μ. & Εμμανουήλ Μ. (2005). *Η Μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του 15ου αιώνα*, Αθήνα.

Βέης Ν. Α. (1932). «Ο Ελκόμενος Χριστός της Μονεμβασίας μετά των παρεκβάσεων περί της αυτόθι Παναγίας της Χρυσαφιπίσης». Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας περ. Γ΄, Α΄, 33-96, Αθήνα.

Βοκοτόπουλος Π. Λ. (1990). *Εικόνες της Κέρκυρας*, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Βουελάκης Γ. Ν. (2001). *Μονεμβασία, από την απελευθέρωση έως σήμερα*, εκδ. Μέδουσα, Αθήνα.

Γαλανός Μ. Ι. (1988). *Οι Βίοι των Αγίων του Μηνολογίου της Ορθόδοξης Ελληνικής Εκκλησίας*, εκδ. Γ΄, Ι΄, Αθήνα.

Γκίκας Γ. Π. (1982). *Κάστρα του θρύλου και της Ιστορίας*, εκδ. Αστήρ, Αθήνα.

Γραίκος Ν. (2011). *Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα. Πολιτισμικά και εικονογραφικά ζητήματα*, Θεσσαλονίκη.

Γρηγορόβιος Φ. (1904). *Ιστορία της Πόλεως των Αθηνών*, Μετάφραση Σπ. Λάμπρος, τ. Α΄, εκδ. Σακελλαρίου.

Delnove C. (1988). *Βυζαντινή Τέχνη*. Μετάφραση Μ. Β. Παπαδάκη, (επιμέλεια εκδόσεως Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλος), εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα.

Εμμανουήλ Μ. (2017). «Η ζωγραφική στον Μυστρά των Καντακουζηνών και των Παλαιολόγων». Στο: *Το Βυζάντιο κατά τους Παλαιολόγους χρόνους: Σχέσεις Ανατολής και Δύσης και Αφετηρία του Νέου Ελληνισμού*. Πρακτικά Συνεδρίων, Μυστράς 6-8 Νοεμβρίου 2015 και 27-29 Μαΐου 2016 (επιμέλεια εκδόσεως Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου), 381-417, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.

Kazhdan A. (1991). (Επιμέλεια). *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford, New York.

Καλαμαρά Π. (2010). (Επιστημονική επιμέλεια). *Μονεμβασία, Αντικείμενα, περιβάλλον, ιστορία, η Αρχαιολογική Συλλογή*, εκδ. Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών πόρων και απαλλοτριώσεων, Αθήνα.

Kalliga H. (1979). «*The Church of Haghia Sophia at Monemvasia: Its Date and Dedication*», Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας, 9 (1977-79) περ. Δ΄, 217-222.

Καλλιγά Χ. (2003). *Η βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της Ιστορίας της*, Αθήνα.

Καλλιγά Χ. (2010). *Μονεμβασία μία Βυζαντινή Πόλις Κράτος*. Εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα.

Καλλιγά Χ. (2013). «Ο ναός του Αγίου Νικολάου του Λικινίου στη Μονεμβασία». Στο: *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την άλωση*, 7, (Χ. Μπούρας & Σ. Μαμαλούκος, επιστ. επιμ.), 57-67, εκδ. Μυγδονιά, Θεσσαλονίκη.

Καλλιγιάς Α. & Καλλιγά Χ. (1996). *Μονεμβασία, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, εκδόσεις Μέλλισα, Αθήνα.

- Καλογεράς Κ. (1955). *Μονεμβασία, η Βενετία της Πελοποννήσου*, Αθήνα.
- Καλογεράς Κ. (1957). *Τα Μονεμβάσια*, Αθήνα.
- Κατσελάκη Α. (1997). «Ο Χριστός Ελκόμενος επί σταυρού. Εικονογραφία και τυπολογία της παράστασης στη βυζαντινή τέχνη (4^{ος} αι.-15^{ος} αι.) Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας περ. Δ' 19, 167-200, Αθήνα.
- Κίγκα Ε. (1985). «Το Λαλούδι της Μονεμβασίας», *Δωδώνη* 14, 103-129.
- Κουτσογιαννόπουλος Γ.Δ. (2001). *Η Μονεμβασία και η ενδοχώρα της, μία περιήγηση στον τόπο και στον χρόνο*, τ. Α', Αθήνα.
- Κουτσογιαννόπουλος Γ.Δ. (2010). *Μονεμβασία το Περιώνυμον Άστου, Μία περιήγηση στον τόπο και στον χρόνο*, Αθήνα.
- Λαμπροπούλου Α., Αναγνωστάκης Η., Κοντή Β., Πανοπούλου Α., (2001). «Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους σκοτεινούς αιώνες». Στο: *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7^{ος} -9^{ος} αι.)*, επιμ. εκδ. Κουντουρά-Γαλάκη Ε., 189-229, Αθήνα.
- Λάμπρος Σπ. Π. (1884). «Το περί κτίσεως της Μονεμβασίας χρονικόν», *Ιστορικά μελετήματα*, Αθήνα.
- Miller W. (1907). «Monemvasia». *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 27, 229-301.
- Millet G. (1916). *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos*, E.De Boccard, Paris.
- Μουτζάλη Α. (2000). «Σλάβοι στη βυζαντινή Πελοπόννησο», *Αρχαιολογία* 74, 65-70.

Μπαλάνου Δ.Σ. (1951). *Οι Βυζαντινοί εκκλησιαστικοί συγγραφείς, από του 800 μέχρι του 1453*, Αθήνα.

Μπούρας Χ. & Μπούρα Λ. (2002). *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12^ο αιώνα*, Αθήνα.

Ντουβή Ν. & Σκάγκου Γ. (2013). «Ο ναός της Παναγίας Κρητικιάς ή Μυρτιώτισσας στη Μονεμβασία». Στο: *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την άλωση*, 7, (Χ. Μπούρας & Σ. Μαμαλούκος, επιστ. επιμ.), 167-178, εκδ. Μυγδονιά, Θεσσαλονίκη.

Ξαναλάτου-Δεργκάλιν Ε. & Κούλουγλου –Περβολαράκη Α. (1974). *Μονεμβασία: οχυρά-κυκλοφορία-Σπίτια-Εκκλησίες*, Αθήνα.

Ξυγγόπουλου Α. (1956). «Η Εικών της Σταυρώσεως εις τον ναόν του Ελκομένου Μονεμβασίας», *Πελοποννησιακά Α*, 23-49, Αθήνα.

Ορλάνδος Α. (1998). *Βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα.

Panayotidi M. (1975). Les églises de Geraki et de Monemvasie, *Corsi Ravennati XXII*, 349-355.

Παπαδάκης Σπ. Μ. (1974). *Περιληπτική ιστορία της Μονεμβασίας, από της εμφανίσεως της μέχρι και της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821, μετά των σπουδαιοτέρων σωζομένων ιστορικών κειμηλίων της*, Αθήνα.

Παπαμιχαλόπουλος Κ. (1874). *Πολιορκία και Άλωση της Μονεμβασίας υπό των Ελλήνων τω 1821, ιστορική πραγματεία*, Αθήνα.

Παπαχατζής Ν. (1976). *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά Λακωνικά*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα.

Πηλίδης Ιακ. (1985). *Τίτλοι οφφίκια και αξιώματα εν τη βυζαντινή αυτοκρατορία και τη Χριστιανική Ορθόδοξη Εκκλησία*, εκδ. Αστήρ, Αθήνα.

Sevčenko N. (1983). *The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art* (Centro Studi Bizantini, Bari Monografie I), Τορίνο.

Σιμόπουλος Θ. Ν. (1970). *Ανάλεκτα εκ κωδίκων Σπάρτης και Μονεμβασίας*, Αθήνα.

Σκάγκου Γ. (2007). «Ο ναός του Αγίου Νικολάου στην Κάτω Πόλη Μονεμβασίας. Παρουσίαση αποτελεσμάτων διερευνητικών τόμων». Πρακτικά του Ζ΄ διεθνούς συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Πύργος-Γαστούνη-Αμαλιάδα 11-17 Σεπτεμβρίου 2005), τομ. Δ΄, 181-208, Αθήνα.

Στάππας Κυρ. Ν. (1993). *Η Λακωνία κατά την Τουρκοκρατίαν και την Ενετοκρατίαν 1460-1821*, Αθήνα.

Στίκας Ε. (1986). «Ο ναός της Αγίας Σοφίας επί του Κάστρου της Μονεμβασίας», *Λακωνικά Σπουδαί Η*, 284-376, Αθήνα.

Τατάκης Β.Ν. (1977). *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, (μετάφραση Ε.Κ. Καλπουρτζή), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα.

Τσιλιβάκος Β. Γ. (1956). *Η Μονεμβασία δια μέσου των αιώνων*, Πειραιάς.

Τσιριγώτης Θ. (2005). *Η Μονεμβασία της καρδιάς μου*, Αθήνα.

Τσολακίδης Χ. (2001). *Αγιολόγιο της Ορθοδοξίας*, εκδόσεις Τσολακίδη, Αθήνα.

Wessel K. (1966). *Christusbild*, Reallexikon zur byzantinischen Kunst. I, Stuttgart, 966-1047.

Wessel K. (1966). *Die Kreuzigung*, Recklihghausen.

Φωσκόλου Β. (2001). «Αναζητώντας την εικόνα του Ελκομένου της Μονεμβασίας. Το χαμένο παλλάδιο της πόλης και η επίδρασή του στα υστεροβυζαντινά μνημεία του ελλαδικού χώρου». *Σύμμεικτα*, τ. 14, 229-256.

Χατζηδάκης Μ. (2000). *Μυστράς, Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*, Αθήνα.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΩΝ ΝΑΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ ΤΗΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ

Μέσα 6 ^{ου} αιώνα μ.Χ.	Ίδρυση της πόλης της Μονεμβασίας.
6 ^{ος} αιώνας	Αρχική φάση του ναού του Ελκόμενου Χριστού.
11 ^{ος} αιώνας	Εργασίες ανακαίνισης του Ελκόμενου Χριστού.
11 ^{ος} αιώνας	Το «παλλάδιο» της Μονεμβασίας, η εικόνα του Ελκόμενου Χριστού τοποθετείται στον ομώνυμο ναό.
1150	Οικοδομήθηκε ο ναός της Οδηγήτριας που αργότερα ονομάστηκε Αγία Σοφία.
Τέλη 12 ^{ου} αιώνα	Εκλάπη η εικόνα του Ελκόμενου Χριστού από τον αυτοκράτορα Ισαάκιο Άγγελο.
13 ^{ος} αιώνας	Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ δώρισε στην πόλη την εικόνα της Θεοτόκου που ονομάστηκε «Μονεμβασιώτισσα».
14 ^{ος} αιώνας	Φιλοτεχνήθηκε η περίφημη εικόνα της Σταύρωσης.
1442	Καταστράφηκε ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στα Σθένια της Κωνσταντινούπολης όπου είχε τοποθετηθεί η εικόνα του Ελκόμενου Χριστού.
1464	Ο ναός της Αγίας Σοφίας μετατράπηκε σε Καθολικός.
1510	Η οροφή του ναού του Ελκόμενου Χριστού μετατρέπεται σε θολοσκεπή.
1538	Εκτελέστηκαν οικοδομικές εργασίες στον ναό του Ελκόμενου Χριστού. Πεσσοί αντικατέστησαν τις μαρμάρινες κολόνες.

1540	Εκπατρίστηκαν από την πόλη η δεύτερη εικόνα του Ελκόμενου Χριστού και η εικόνα της Παναγίας της Μονεμβασιώτισσας. Ο ναός της Αγίας Σοφίας μετατράπηκε σε τζαμί.
16 ^{ος} αιώνας	Φιλοτεχνήθηκε η εικόνα της Παναγίας στο τέμπλο του ναού του Ελκόμενου Χριστού.
1600	Βρέθηκε η εικόνα της Παναγίας της Χρυσ αφίτισσας και χτίστηκε ο ομώνυμος ναός.
1646	Φιλοτεχνήθηκε η εικόνα του Αγίου Ανδρέα Κρήτης.
1690	Η Αγία Σοφία αποδόθηκε σε φραγκισκανούς πατέρες.
1697	Προστέθηκε νάρθηκας, παρεκκλήσιο και τρούλος στον ναό του Ελκόμενου Χριστού.
1699	Κατέρρευσε ο τρούλος στον ναό του Ελκόμενου Χριστού.
1700	Χτίστηκε ο ναός της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας και τοποθετήθηκε στο τέμπλο του Ελκόμενου η τρίτη εικόνα του Ελκόμενου Χριστού
1703	Χτίστηκε ο ναός του Αγίου Νικολάου.
1708	Φιλοτεχνήθηκαν οι εικόνες του Ιωάννη του Προδρόμου και της Γεννήσεως του Χριστού στο τέμπλο του ναού του Ελκόμενου Χριστού.
1715	Ο ναός του Ελκόμενου Χριστού βεβηλώθηκε από τους Τούρκους και η Αγία Σοφία έγινε πάλι τζαμί.
1725	Ο ναός του Ελκόμενου Χριστού δόθηκε στους Χριστιανούς με ενέργειες του μητροπολίτη Γεράσιμου Λετίτζη.
1770	Ο ναός του Ελκόμενου Χριστού βεβηλώθηκε κατά τα Ορλωφικά.

1821	Στο κατάστιχο του Γεωργίου Κοσμάκη καταγράφονται στο κάστρο 33 Εκκλησίες.
1900	Αντικαταστάθηκε το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού του Ελκόμενου Χριστού με μαρμάρινο ενώ μέρος από το ξυλόγλυπτο τοποθετήθηκε στην Παναγία τη Μυρτιδιώτισσα.
1910	Χτίστηκε το κωδωνοστάσιο του ναού του Ελκόμενου Χριστού.
1979	Κλάπηκε η εικόνα της Σταύρωσης.
1980	Βρέθηκε η εικόνα της Σταύρωσης, διαφυλάχθηκε στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών.
1994	Μεταφέρθηκε η εικόνα του Αγίου Ανδρέα Κρήτης στον ναό του Ελκόμενου Χριστού.
2011	Επέστρεψε στη Μονεμβασία η εικόνα της Σταύρωσης.
2014	Έγινε αποκατάσταση του ναού της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας.
2016	Έγινε αποκατάσταση του ναού της Αγίας Σοφίας.

